

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Criterion – 3 Research, Innovations and Extension

3.3. Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and Chapters in edited Volumes/ Books published and Papers in National /International Conference Proceedings per teacher during last five years

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

3.3.2. Total No. of Books and Chapters in edited Volumes/ Books published and Papers in National /International Conference Proceedings per teacher during lasat five years

Sr.No	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Dr. S.B. Dehmukh English Department	Dalit Discourses Critical Prospective in Indian Literature	Dalit Autobiographical Discourss and Translation	NA	NA	National	2021-2022	979-88-85309-40-0	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Nation Press Indian Singapore and Malaysia
2	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	Nond Ghenari Kavita	Nond Ghenari Kavita	NA	NA	NA	2017-2018	NIL	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Vina Publication Aurangabad
3	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	Satyashodhak Anna BhauSathe : ManavtavadiVicharvant	VarnechyaKhorayatilVya vstaparivartnachaSanghrsh	Satyashodhak Anna BhauSathe : ManavtavadiVicharvant	NA	NA	2018-2019	978-93-83672-74-5	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	Shaurya Publication Latur
4	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	Marathi Sahityatil Nave VicharPravah	SathottariGraminKadmarichiVatchal	NA	NA	NA	2019-2020	978-93-83109-63-0	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	Aditya Publication Latur
5	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	समाजचिंतक तुकडोजी महाराज व गाडगेबाबा	संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आधुनिक विचार पेज १ ते ५	NA	NA	National	2021-2022	978-93-91305-06-2	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती ISBN 978-93-91305-06-2

6	Dr. B. R. Nale Hindi Department	Hindi Sahitya: Vimarsh Ke Vividh Aayam	Nari Vimarsh Ke Bahane...Pa ge No.34-37	Devchand College Kolhapur	NA	One Day International Level Webinar	2020-2021	978-93- 92538-20-9	S. S. M. Majalgaon.	Chief Editor: pr. Anita Chikhlikar.
7	Dr. B. R. Nale Hindi Department	Anna bhau Sathe ka Sahitya Samajik Samata ke Dharatal Par	Anna bhau Sathe ka Sahitya Samajik Samata ke Dharatal Par	Refrance Book	NA	NA	2018-2019	978-93- 83672-74-5	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	Shaurya Publication Latur

Coordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya,
Majalgaon, Dist. Beed (MS)

PRINCIPAL
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya
Majalgaon Dist. Beed (M.S.)

DALIT

DISCOURSE

CRITICAL PERSPECTIVES IN INDIAN LITERATURE

EDITOR - DR. KISHOR N. INGOLE

Dalit Discourse

Critical Perspectives in Indian Literature

Editor

DR KISHOR N INGOLE

NOTION PRESS

NOTION PRESS

India. Singapore. Malaysia.

Old No. 38, New No. 6
McNichols Road, Chetpet
Chennai- 600 031

First published by Notion Press, December 2021
Copyright© Editor (Dr. Kishor N Ingole)
All Rights Reserved

ISBN 9798885309400

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The individual author of the chapters of this book is solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

Contents

Preface | v

Acknowledgements | vii

1. Dalits' Struggles: Experiences and Perspectives in the Select Poems of Meeana Kandasamy's *Touch*- Dr. S. Marithai | 09

2. Subjugation of Dalit Women and Indain Film- Dr. Sidhartha B. Sawant | 13

3. Untouchable Consciousness in Rohinton Mistry's *A Fine Balance*- Rajesh S. Gore | 17

4. An Outsider: A Voice of an Unheard Story of Kaikadi Community- Dr. Sachin S. Ghuge | 29

5. Blending of Poverty, Struggle and Respect in Jupaka Subhadra's *Konngu isn't a Rag that stand Guard over my Head*- Sarang Gajanan Haribhau | 32

6. Subaltern Psyche in Rabindranath Tagore's *Chandalika*- Dr. Manisha B. Gawali | 36

7. Mahasweta Devi's *Draupadi*: An Ecofeminist Overview of the Dalit Discourse- Dr. Sangeeta G. Avachar | 40

8. Caste Discrimination and Untouchability in Utpal Dutt's *The Great Rebellion*: A Dalit Perspective- Anuradha Digambarrao Deshmukh | 46

9. The Plight of Untouchables in Mulk Raj Anand's *Untouchable*- Dr. Archana Badne | 53

10. Dalits in Schooling towards Twenty First Century Education and Empowerment- Dr. Kotra Balayogi | 56

11. Dalit Autobiographical Discourses and Translation- Dr. Suresh B. Deshmukh | 61

12. Multilayered Victimization of Oppressed Class Reflected in the Indian Dalit Literature- Diksha Kadam | 65

Dalit Autobiographical Discourses and Translation

Dr. Suresh B. Deshmukh

Introduction:

Literature unfolds the reality of many communities that are unknown to the world. Lives of the downtrodden communities are distinct and different which are beyond average cognizance for foreign readers. Dalit discourse unearths the pathetic life of the downtrodden community. Due to diverse characteristics of Dalit literature, the literature fetches the attention of many scholars, and academicians at international level. The translation of Dalit literature is in great demand for the international readers. Hence, the role of translator is crucial to present the literature in an authentic manner to the international readers. The present attempt is to pay attention to the unique nature of Dalit literature in regards to the dialects, vernacular language, custom, and tradition of the downtrodden communities.

Language plays a pivotal role in all human affairs. Language used in various discourses like oral or written has its own significance in the given context. As Michel Foucault states that, 'Discourse as a system of thought, knowledge, or communication that constructs our experience of the world'. Dalit discourse has much more importance in social context. Dalit discourse presented in Dalit literature is unique and diverse at the same time. It is quite difficult to comprehend the connotative meaning of particular dialects by the foreign reader. Most of the Dalit writers prefer to write their literature in their own regional languages. Owing to international recognition of Dalit writings, Dalit writings have been translated into various languages especially in English language. With due recognition to English translation of Dalit writings, it raises many issues in relation to the untranslatability of vernacular dialects, and colloquial language used by Dalit writers. Social connotations of Dalit vernacular are diverse and different, even the common readers are unable to comprehend the connotative meaning due to their social backgrounds.

When it is a matter of translating Dalit writings, the role of translator comes into play. The translator has the huge responsibility to translate the content with exact contextual meanings into target language, taking into consideration the custom, tradition, and blind beliefs of the community as well as their implications in social context. The translator must have the social ability to understand the social connotation of Dalit

dialects as well as translate it into target language using appropriate vocabulary. Another major problem generally face by the translator is to find similar vocabulary for target language. Many Dalit dialects are unable to translate into target language. Dalit autobiography is one of the important and popular genres of Dalit literature. It represents the whole story of pain and suffering of a Dalit in plain manner. Dalit writers have succeeded in raising their voice so far muted for justice to international level by using the form of autobiography for presenting the personal narratives in the public sphere. As Gajarawala claims that, "The genre of Dalit autobiography offers us a particularly salient opportunity to dissect the problem of historicity. Undoubtedly one of the most important genres of modern canon of this literature of protest, autobiography is in fact inaugural; it marks the start of Dalit literary movement"(177). Autobiography as a genre serves on two levels: it describes personal experiences of the narrator representing at the same time cultural, social, economic, and political life of the community concerned. It means the autobiography is not only the individual life story but the story of the whole community. While describing the life narrative of the writer, socio-cultural and economic life of the society is exposed in various dialects of the society that represent culture, custom, and tradition of the society, which are unfamiliar to the foreign reader.

Translation plays an important role in any discussion of literature in the contemporary world. J. R. Firth claims that 'the fact is, translation is a necessity on economic and on general human grounds' (135). Through translation of literature, people realize the cultural, political, and social life of the people. Hence, the translation theory is very significant for contemporary research.

Translation can be treading a slippery ground as Christoph Gutknecht comments that 'Communication between different individuals and nations is always easy, especially when more than one language is involved. The job of a translator and / or interpreter is to try to bridge the gap between two foreign languages' (692). Finding an equivalent in the target language has also been problematic for the translator.

Whatsoever, the translation serves as a bridge between culture i.e. clear from the fact that it is going on right from the Renaissance, the age that the rise of humanism, has been known 'the great age of translation' in which many ancient texts had been translated. History of translation is testimony of success to provide treasure of knowledge. The knowledge can be used for human welfare. This significance of translation makes translation studies an important discipline in the present academic world. Here one can aptly cite from the translate Arun Prabha Mukherjee, and what she feels about the translation of Dalit writer: 'I do hope that this English translation of *Joothan* has been able to convey the timbre of Valmiki's voice: its honesty, its anger, its

mockery and its sadness. No translation is a replica of the original text and every translation necessarily involves a loss. My translation of *Joothan* is no exception. At times the English version may sound awkward, but I have chosen awkwardness over falsification or softening'. (xxxix)

Moreover, one can say that Translation studies enriching contemporary literature as well as criticism as Bassnett says 'Translation Studies, therefore, is exploring new ground, bridging as it does the gap between the vast area of stylistics, literary history, linguistics, semiotics and aesthetics, (17). Another leading figure in translation theory Edwin Gentzler mentions: 'Although considered a marginal discipline in academia, translation theory is central to anyone interpreting literature; in an historical period characterized by the proliferation of literary theories, translation theory is becoming increasingly relevant of them all' (1). Hence, translation plays a major role in contemporary literature and research.

Translation of the autobiographies particularly Omprakash Valmiki's *Joothan*, Kishore Kale's *Against All Odds*, and Urmila Pawar's *Aaydan* might not offer the real test of literariness but the translators succeed in maintaining the original flavour. It is observed that the translator has certain limitations because of the concepts, culture, and customs, as well as colloquial, vernacular dialects used by Dalit writers. The translators seem to fail in providing the exact meaning of colloquial and vernacular dialects in the autobiographies to the foreign reader. In Kishore Kale's autobiography *Against All Odds*, the custom of *Chirautana* is the brutal custom of the community. One cannot find such practice in other communities. Besides, the custom is considered as a legal affair in the community. It is equally difficult to translate the practice of the community into target language. The custom of *Chirautana* is translated as 'a young girl's first sexual encounter'. Here, the foreign reader is not able to understand the other implications of the concept where the girl is merely an object, mute sufferer, and passive receiver of that injustice. Hence, it is the translator's responsibility to offer clarification of the concept to the foreign reader during the translation. In the case of *Aaydan*, the translator has used many Marathi words due to the problem of untranslatability of culture specific terms and concepts. The word to word translation is also another problem for the foreign reader to understand the culture specific meaning of the concept such as *Randkisuj* – 'widower's swelling', this does not offer the real meaning to the foreign reader because the Marathi word has the multiple meanings i.e. –the woman is responsible for her husband's death, she does not deserve a decent life, she is considered as inauspicious and so on. However, the translations of the autobiographies try to provide the original flavour to the foreign reader. Because of such

English translations Dalit writers' voice reaches the international audience.

So far as the translation of Dalit literature is concerned, it is a call for the academician to explore life, and culture of Dalits at international level. The translated Dalit literature provides a space for sharing Dalit anguish and distress to the foreign reader. Dalit literature not only speaks about social discrimination but also proves its own strength of potentiality and identity. Through translation, socio-cultural transmission has been possible among the disempowered groups of the world.

Works Cited:

Firth, J. R. "Linguistic analysis and translation". *For Roman Jakobson : Essay on the Occasion of his Sixtieth Birthday 11 October 1956*, edited by M. Halle et al., The Hague: Mouton, 1956, p. 135.

Gentzler, Edwin. *Contemporary Translation Theories*. 2nd ed., Viva Books Pvt. Ltd., 2010, p. 1.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Discourse> (13Oct. 2021)

Kale, Kishore Shantabai. *Against All Odds*. Translated by Sandhya Pandey, Penguin, 2000, p. 197.

Pawar, Urmila. *The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memories*. Translated by Maya Pandit, Kolkata, Stree, 2008.

Valmiki, Omprakash. *Joothan: A Dalit's Life*. Translated by Arun Prabha Mukherjee, Samya, 2003, pp. vii-viii.

The contributions of Dalit writers have been emerging every day to enrich Dalit literature, as well as Indian literature in recent years. The significances of Dalit identity in the caste hegemonic society are brought out in the Dalit literature. Dalit discourse in Indian Literature is not confined only to the life-condition and struggle of the people on the lowest rung of the social hierarchy but vividly and candidly portrays the whole socio political, religio-economic and cultural perspectives. The people, who suffers and demands the representation of their agony and thus they could create their own space for Dalit discourse.

The word 'Dalit Discourse' is also crucial. It is an emphasis not on voice or borrowed theory but an autonomous language to articulate a dalit view of the world. The present edited book offers the issues of Dalit Discourse in Indian Literature. The study of Dalit Discourse in Indian Literature is so vast that it cannot be presented or tackled in single book still it is a sincere attempt to highlight the most at its best.

Dr. Kishor N. Ingole (MA, M.Phil, PhD.) is presently working as Assistant Professor of English at Shivaji College, Hingoli (MS). He is a Research Supervisor at SRTM University, Nanded (MS). His area of interest is Indian Writing in English and English Language Teaching. He has completed one Minor Research Project entitled 'Dalit Consciousness in Non-Dalit Writings: With Special Reference to Munshi Premchand's Godan and Rohinton Mistry's A Fine Balance sponsored by UGC (WRO), Pune. He is author of one book. He has edited three books and co-edited three books. He has presented 35 research papers in national and international seminars and conferences. He has published 36 articles in peer-reviewed national and international journals, seminar and conference proceedings and edited anthologies. He has written 08 chapters in books. He has received 08 district and state level awards from various NGOs of Maharashtra State. He is a Member, BOS in English at Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded (MS). He has acted as Organizing Secretary and Convener for many National Conferences, Seminars and Webinars.

Price Rs 210.00
ISBN 979-888530940-0

कस्तुरी

डॉ. परशुराम गिमेकर

गौरवग्रंथ

- कस्तुरी : (डॉ. परशुराम गिमेकर गौरवग्रंथ)
(Kasturi : Dr. Parshuram Gimekar Gauravgranth)
- © डॉ. परशुराम गिमेकर
११९, पेठेनगर, भावसिंगपुरा, औरंगाबाद
मो. ९८८१०४९३२१
- प्रकाशक
वीणा प्रकाशन
११९, पेठेनगर, भावसिंगपुरा, औरंगाबाद
- अक्षरजुळवणी
अकबर शेख
अक्षर कॉम्प्युटर्स,
जवाहर कॉलनी, औरंगाबाद
भ्रमणध्वनी : ९३७२७५७०५७
- मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट
सिडको, औरंगाबाद
- मुखपृष्ठ
सरदार
- प्रथमावृत्ती
१४ एप्रिल २०१८
- मूल्य : १५०० रुपये फक्त
- पेजेस : ८२०

५९. चिंतनशील कविता : प्रा. सुलोचना नरुटे	२८६
६०. आर्त टाहो : डॉ. शरद खांडेभराड	२९५
६१. नोंद घेणारी कविता : डॉ. एम. ए. कळहळे	२९८
६२. दारिद्र्याचे चित्रण : डॉ. अनिल काळबांडे	३०७
६३. उपेक्षितांची कविता : डॉ. पी. जी. रानमाळ	३१४
६४. 'वडारवाडी' : एक चिंतन : डॉ. राम रौनेकर	३१७
६५. गाथा वेदनांची : डॉ. सुभाष पुलावळे	३२२
६६. 'मिथकीय' रूप : डॉ. निशिकांत आलटे	३३२
६७. 'वडारवाडी' (काव्यसंग्रह) : प्रा. परशुराम गिमेकर	३४०
६८. 'वडारवाडी' (इंग्रजी अनुवाद) : डॉ. व्ही. डी. चंदनशिवे	३६०

विभाग तिसरा : 'मोहाडी' : चिंतन आणि आस्वाद	३७७
६९. आवर्तातून बाहेर पडलेली कविता : डॉ. व्ही. डी. चंदनशिवे	३७९
७०. दलित कवितेतील निसर्ग : डॉ. वि. ल. धारूरकर	३८३
७१. दलित जाणिवांची निसर्ग कविता : डॉ. गणेशराज सोनाळे	३९०
७२. दलित कवितेला नवा आयाम देणारी कविता : प्राचार्य प्र.ई. सोनकांबळे	३९५
७३. वास्तवाचा चिंतनगर्भ आविष्कार : डॉ. कमलाकर चव्हाण	३९७
७४. दलित साहित्यातील निसर्ग काव्याचा प्रारंभ : डॉ. विलास कुमठेकर	४०२
७५. आशयगर्भ शब्दांची गुंफण : हरीश खंडेराव	४०४
७६. जीवनातील सुरावटींचा निसर्गाविष्कार : डॉ. सिद्धोधन कांबळे	४०८
७७. आंबेडकरी विचाराची कविता : प्रा. संजय साळुंके	४१६
७८. आंबेडकरी चळवळीचे शब्दांकन : डॉ. भारती बेंडाळे	४२६
७९. दलित जीवन रेखाटणारी कविता : प्रा. संभाजी कदम	४३३
८०. डॉ. परशुराम गिमेकर यांची काव्यदृष्टी : डॉ. महावीर कांबळे	४४५
८१. 'मोहाडी'च्या निमित्ताने : प्रा. शकुंतला भरांबे	४५५
८२. परिवर्तनाची दिशा शोधणारा काव्यसंग्रह : डॉ. आय.जे. तांबोळी	४६५
८३. मोहाडी (काव्यसंग्रह) : प्रा. परशुराम गिमेकर	४७८

विभाग चौथा : 'कस्तुरी' : गंध आणि गंधक	५०९
८४. कमालीचा उपहास करणारी कविता : डॉ. शरणकुमार लिंबाळे	५११
८५. दुःखाची अनुभूती : प्रा. प्र. दा. गायकवाड	५१६
८६. संवेदनशीलतेचा प्रत्यय देणारी कविता : डॉ. सतीश बडवे	५१८

६१. नोंद घेणारी कविता

डॉ. एम.ए. काकडे

डॉ. परशुराम गिमेकर यांचा 'वडारवाडी' हा कवितासंग्रह १९८२ मध्ये प्रकाशित झाला. वडारांच्या जगण्याचा शोध घेत त्यांच्या दुःखाचा वेद मांडण्याचा प्रयत्न कवीने अतिशय सूक्ष्मपणे केला आहे. ही कविता वाचताना मन अस्वस्थ व्हायला लागतं, कवितेच्या माध्यमातून डॉ. गिमेकरांनी उपस्थित केलेले प्रश्न माणसाला भंडावून टाकतात. स्वातंत्र्यात जगणारी ही माणसे आहेत का? कोणत्या स्वातंत्र्याची मिरासदारी आम्ही मिरवतो? हाच का सुजलाम् सुफलाम् भारत? असे अनेक प्रश्न या कवितेमुळे उपस्थित होतात. स्वातंत्र्य मिळालेल्या भारतात राहणारा आणि आम्ही भारताचे नागरीक म्हणणारा वडार समाज आज वास्तवात कसा जगतो आहे, याची व्यथा आणि गाथा डॉ. परशुराम गिमेकर 'वडारवाडी' काव्यसंग्रहातून मांडतात.

१९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. १९६० नंतर आत्मभान आलेल्या अनेक नव्या पिढ्या स्वतःच्या जीवनाचे वास्तव चित्रण साहित्यातून करू लागल्या. इथल्या पारंपरिक समाजव्यवस्थेला, वर्गव्यवस्थेला, दैववादाला, संस्कृतीला, प्रस्थापित व्यवस्थेला नाकारत साहित्याच्या चळवळी मराठीमध्ये स्थिरावल्या. डॉ. गिमेकरांचे याठिकाणी महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्वतः जातीने वडार नसूनही सुरुवातीला त्यांनी वडारांच्या जीवनाचे चित्रण केले. साहित्याच्या क्षेत्रात माणसे स्वतःच्या जीवनाचे चित्रण करत असताना डॉ. गिमेकर मात्र 'वडारवाडी'त रमतात. याचाच अर्थ याठिकाणी ते डीकास्ट होतात. जातीचा, धर्माचा कोश तोडून मानवकेंद्री भूमिका स्वीकारतात. हे डीकास्ट होणे याठिकाणी महत्वाचे वाटते.

साहित्याचा जीवनाशी जवळचा संबंध असतो; नव्हे साहित्य म्हणजेच जीवन असते. साहित्याच्या मुळाशी मानवी मनाची वेदना असते आणि ही वेदना भावनेतून येत असते. यादृष्टीने या कवितासंग्रहाकडे पाहणे आवश्यक आहे. भारताची ओळख माणसांचा देश नसून जातीचा देश म्हणून जास्त आहे. हे आपणास नाकारता येत नाही. इथल्या संस्कृतीने जातीचे, धर्माचे, पंथाचे घट्ट जाळे विणले आणि त्यामध्ये माणूस बंदिस्त केला. हे जाळे तोडण्याचा प्रयत्न डॉ. गिमेकर हे 'वडारवाडी'च्या माध्यमातून करताना दिसतात. समाजातील आपले स्थान कोणते आणि ते इथेच का? हा प्रश्न इथल्या व्यवस्थेने विचारण्याची मुभा कोणालाच दिली नाही. इथल्या व्यवस्थेत 'जातीवरून व्यवसाय आणि जन्मावरून जात' हे सूत्र बांधलेले होते. गावगाडा आणि गावगाड्याबाहेर अशी ही व्यवस्था होती. वडार हा गावगाड्याचा कायमस्वरूपी घटक कधी बनलाच नाही. आज अस्तित्वात असलेल्या ४२ भटक्या

विमुक्तामध्ये १४ विमुक्त जमाती आहेत. त्यापैकी वडार ही एक जमात आहे. दगड फोडणे, गिट्टी फोडणे, चिरे, जाते तयार करणे हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय. गुन्हेगार म्हणून माथी शिक्षा लागलेली ही जमात आहे.

१८७१ ला इंग्रजांनी कायदा केला. त्यानुसार वडार, उचले, टकारी, फासेपारधी अशा १४ जमाती गुन्हेगार म्हणून घोषित करून त्यांच्या वसाहती तयार केल्या. त्यांना 'सेटलमेंट' म्हटले जाई. अशी ५२ सेटलमेंट भारतात निर्माण करण्यात आली. त्यांना दररोज हजेरी द्यावी लागे. इंग्रज राजवट असेपर्यंत त्यांच्यावर अनेक अन्याय, अत्याचार झाले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही हे सेटलमेंट सुरू होते. १९५२ सरकारच्या हे लक्षात आल्यानंतर तत्कालीन पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी या सेटलमेंटची तार तोडून त्यांना मुक्त केले. पण प्रतिकात्मक तारा तोडल्याने विमुक्तांचा प्रश्न मिटणारा नव्हता. त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न न सोडविल्याने त्यांच्या जीवनात कोणताच फरक पडला नाही. त्यांच्याकडे गुन्हेगार म्हणून पाहण्याची दृष्टी इंग्रजांनंतर भारतीयांनी स्वीकारली. त्यामुळे त्यांच्यावर लादलेला गुन्हेगारीचा शिक्षा आजही तसाच आहे. त्यामुळेच डॉ. परशुराम गिमेकरांसारखा संवेदनशील हृदयाचा कवी त्यांच्या व्यथेला आपल्या काव्याचा विषय बनवितो आणि समग्र मानवी जीवनाला आव्हान देतो.

'वडारवाडी' मधील २६ कवितामधून वडार समाजाच्या विविध अनुभवाचे, त्यांच्या दुःखाचे, दारिद्र्याचे, अंधश्रद्धाचे, व्यसनाचे, संस्कृतीने केलेल्या अन्यायाचे विविध छटा, कंगोरे डॉ. गिमेकर उलघडून दाखवितात. वडारांचे जीवन म्हणजे दगडाचे जीवन. स्वातंत्र्य मिळूनही वडारांच्या जगण्यातला दगड नाहीसा झाला नाही. स्वातंत्र्याची कोणतीच फळे त्यांच्या वाट्याला आली नाहीत. मग आम्ही स्वातंत्र्यात जगतो आहोत का? हा प्रश्न इथल्या माणसांना पडल्याशिवाय राहात नाही. आम्ही कोणत्या शतकात राहतो याविषयी कवी लिहितो,

"दगडाचे आचार

तसे,

विचार दगडाचेच

अजूनही जगतो आम्ही

अश्मयुगीन जीवन

विसाव्या शतकातSSS"

कवीचा हा प्रश्न इथल्या स्वातंत्र्याला उद्देशून आहे. स्वातंत्र्यानंतरही इथला माणूस हजारो वर्षे आधीचे जीवन जगत असेल तर आपण कोणत्या स्वातंत्र्याचे गोडवे गातो? हा प्रश्न कवी उपस्थित करतो. वडार अश्मकालीन जीवन जगतोच पण त्याचा इतिहास सुवर्णाक्षरांनी लिहावा एवढा तेजस्वी आणि भव्य आहे. रक्ताळलेली

बोटे होईपर्यंत त्याने दगड फोडले. इथले महाल, इमारती, देवळे त्यानेच निर्माण केली. भारतातील लेण्यांचा तो शिल्पकार आहे. हा त्याचा इतिहास इथल्या वर्तमानाने हिरावून घेतला. इथल्या देवळांना, इमारतींना, लेण्यांना प्रसिद्धी मिळाली पण त्यांची निर्मिती करणारा मात्र दुर्लक्षित राहिला.

'हे देशा, या देशात
कोरविल्या जाते इसवीसन काळाचे
दगडाच्या पानावर
पण, नसते नावनोंदही माझी
पायरीच्या दगडावर! पायरीच्या दगडावर!!'

कलावंत म्हणून वडाराकडे समाजाने पाहावे अशी कवीची अपेक्षा आहे पण तसे होताना दिसत नाही. उलट दगडावर नाव कोरण्याचा विद्रोह केल्यास स्वकीयाकडूनच उपेक्षा होते.

'एके दिवशी मी
छिन्नीला लेखणी कल्पून
मी माझ्यातला 'राम' कोरला
'कोंडुदेवा' च्या माळावर
तेव्हा
'बापाने शाबासकी म्हणून
पाठीवर सुतकीचा दगडाचा दिला!'

असा अनुभव येतो. याठिकाणी जुन्या-नव्या पिढीतले वैचारिक द्वंद्व कवीने नोंदविले आहे. 'माझी टाळू' ही कविताही पारंपरिक विचारसरणी व कष्ट हेच जीवन मांडणारी आहे. ही पारंपरिक विचारसरणी जीवनपद्धती वडारांनी स्वेच्छेने स्वीकारलेली नाही. इथल्या व्यवस्थेला दबून तो हे कार्य करतो आहे. याचा समाचार कवीने 'त्यांच्या दबावाखाली दबून' या कवितेत घेतला आहे. याद्वारे कवी वडारांना जागृत करू पाहात आहे. तू कैलास लेणे कोरलेस पण तुझ्या हाती काय आले? असा थेट प्रश्न कवी वडाराला करतो त्यामुळे तू दगड फोडू नको असा सल्लाही देतो. या कलावंताच्या वाट्याला शेवटी काय येते तर,

'एवढे कोरुन। करुन
काय तुझ्या हाती
'डोंगुर कोरला नि उंदीर निघाला'
शेवटी
उंदरचं 'तुझ्या हाती' आले भाजीसाठी!'

वडाराचे हात दुकानातल्या पाटी, पुस्तकाकडे न वळता दगडाकडे वळतात. हे का होते तर इथली संस्कृती टिकवण्यासाठी. जीवात जीव असेपर्यंत इथली शोषण करणारी संस्कृती तो जोपासत राहतो. जन्माने वडार म्हणून त्याने दगडच फोडला पाहिजे ही संस्कृतीची, व्यवस्थेची आज्ञा तो शिरसांवघ मानतो. स्वतः अडाणी राहून संस्कृतीसाठी शाळा बांधतो. पण गाढवाला हात लावू नका माणूस गाढव होतो असे शब्द कानी पडताच तो विद्रोह करतो,

'गायीचे दूध पिणाऱ्यांनो
गाढवाच्या गांडीवर फिरणारे
माझे हात
दगडाच्या पाठीपोटावरून
टाकीच्या घणाघाती घावांनी
फिरले की तुम्ही त्याला
देव समजता
आणि मग
पूजाअर्चा। पूजापाठ करता'

याठिकाणी येणारा राग हा गाढवावरील त्याच्या प्रेमाचे द्योतक आहे. गाढवं, डुकरं, कुत्री ही वडारांची जन्माची संतती संपत्ती आहे. ती फक्त त्यांची संपत्ती नाही तर संततीसुद्धा आहे. त्यामुळे वडारांचा माणसापेक्षा गाढवांवर जास्त विश्वास आहे. आपल्या मुलाला सल्ला देताना बाप 'आता पारखलं पाहिजे' या कवितेत म्हणतो,

'मुक्या गाढवावर
ओझं टाकावं बेटा
पण
टाकू नये विश्वास
भल्यामाणसावर
कारण
विश्वास अविश्वासाला
जन्म देतो,
आपली मूल्य नाकारण्यासाठी'

वडारांना गावात अस्तित्व नाही. समाजव्यवस्थेने त्यांना गावगाड्यात स्थान दिले नाही. त्यामुळे बेघर असल्याचे दुःख त्यांच्या मनात सलत राहते. आणि शेवटी पायच त्यांचे घर बनते. या सलत राहणाऱ्या दुःखाला कवी कवितेतून वाट करून देतो आणि मग विद्रोहाची ठिणगी पेटते.

गाववाल्यांनो
गाववाले गावाचे
गाववस्ती गावाची
माहित नाही,
गाववस्ती पेटविली म्हंजे
उभा गाव जळत असतो!

पण इथली माती आपली नाही. कारण माणसाला याठिकाणी मरण्याची मुभा असली तरी पुरण्याची वा जाळण्याची मुभा नाही. त्यामुळे 'इथल्या मातीला जातीचा वास आहे' असे कवी म्हणतो. 'मृत्यू' कवितेतही आपल्याला मसणवाटा मिळणार नाही या भीतीने उंदराचं औषध घेऊन मरण पत्करणाऱ्या वडारणीचे हृदय हेलावून टाकणारे चित्र कवीने उभे केले आहे. 'दगडाची खडी फोडतान्फोडता' आणि 'झोपडी शिवतान्शिवता' या कवितेतूनही समाज, संस्कृतीपासूनचे तुटलेपण, बेघर असल्याची वेदना आणि समाजव्यवस्थेने हीन लेखण्याचे दुःख येताना दिसते.

भारताच्या इतिहासाची गौरवशाली परंपरा इतिहासाच्या पानापानावर मांडली जाते पण हा इतिहास परिपूर्ण इतिहास नाही. देशाचा इतिहास देशातील माणसांचा इतिहास असतो. या इतिहासामध्ये वडारांची, त्यांच्या कार्याची, त्यांनी निर्माण केलेल्या कलेची नोंद मात्र सापडत नाही. त्यामुळे कवी येथील इतिहासालाच प्रश्न विचारतो,

देश होतो, देशातील माणसांचा
त्यांच्या रक्तचा, त्यांच्या एकात्मतेचा
याची नोंद तू शेवटच्या पानावर
घ्यायची विसरलास वाटते ?'

त्यामुळे इथला इतिहास कवीला फसवा वाटतो. 'सत्यमेव जयते' च्या देशात सत्याचा अंश दिसत नाही. इतिहास वडारांच्या जगण्याची, त्यांच्यावरील अन्यायाची, त्यांच्या दुःखाची नोंद घेत नसेल तर नवा इतिहास निर्माण करावा लागेल, लिहावा लागेल असे कवीस वाटते त्यासाठी तो हातातील हत्यारे टाकून लेखणी घेण्याची भाषा करतो.

'आता
आम्ही आमचाच
इतिहास लिहिणार आहोत
तुझ्या शेवटच्या पानापासून ते
आमच्या शेवटच्या पानापर्यंत'

वडारांच्या झोपडामध्य सदासवदा दुःख, दैन्य, वेदना आहेत. कोणत्याही प्रकारची समृद्धता तिथे नाही. पण हीच दुःखाची लाट नव्या सुखाची जननी होते. कवी दुःखाला घाबरून पळवाट शोधत नाही तर तो आशावादी आहे. काळोख घेऊन येणारी रात्र नव्या दिवसाला जन्म देते यावर कवीचा विश्वास आहे त्यामुळे 'नवांकुर' कवितेत कवीचा आशावादी दृष्टिकोन प्रत्ययास येतो.

'अशीच एक,

पायवाट येते

पायाला रक्ताळून जाते

घाटात गरगर फिरविते

घामाने ओलेचिंब करते

पण शेवटी

नव्या शिखरावर नेऊन सोडते...'

हा आशावाद जगण्याची नवी उर्मी देतो. वडार ही पोटासाठी काबाडकष्ट करून जगणारी जमात. ती पोटार्थी आहे. रात्रंदिवस कष्ट केल्यामुळे शरीर थकतं, मनही थकतं अशावेळी वडारांना व्यसन जवळ करते. तोही व्यसनामध्ये बुडून जातो. वडारांची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे दारु हे व्यसन होय. वडार समाजात लहान मुलापासून स्त्रिया आणि पुरुष दारुचे व्यसन करतात. या व्यसनापायी कधीकधी त्यांचा संसार उद्ध्वस्त होतो तर कधी तो स्वतःच उद्ध्वस्त होतो. कवीने दारुच्या व्यसनावरच 'नुस्ता नुस्ता राहतो' ही कविता लिहिली आहे. दारुचे व्यसन त्याने दिवसभर केलेल्या श्रमाचे कसे मातेरे करते याचे दाहक चित्रण या कवितेत येते. दारुच्या जेव्हा दारुच्या अडुयावर जातो तेव्हा त्याच्या खिशात पैसा असतो त्यामुळे दारुचा थेंब त्याला आपलासा वाटतो,

'म्हणून

दारुडा

दारु पितो

पिता-पिता

वाटली रिकामी

खिसाही रिकामा

होत जातो

व्यसनापायी आलेले दारिद्र्य कवीला याठिकाणी नोंदवणेही महत्वाचे वाटते. व्यसनाने उद्ध्वस्त झालेल्या जीवनाची व्यथा मांडणारी ही दारुड्याची कथा आहे. वडार जमातीच्या जीवनातील वेदना आणि दुःख याचप्रमाणे समाजव्यवस्थेकडून, संस्कृतीकडून त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराचे चित्रण 'वडारवाडी'त येते. त्याचप्रमाणे या शोषणाच्या विरुद्ध होणारा विद्रोह हा 'वडारवाडीचा' महत्वाचा विशेष होय. 'माणसाचा अभंग गाण्यासाठी' ही कविता यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते. इथल्या व्यवस्थेचा आलेला वाईट अनुभव अनुभवल्यानंतर, हाताला घट्टे पडोस्तोवर इथल्या व्यवस्थेत पिळल्यानंतर वडारांनी इथलं सारं नाकारायला सुरुवात केली आहे. इथल्या लोकशाहीला, साम्यवादाला, समाजवादाला, जातीला, पाणपोईला आग लावण्याची भाषा तो बोलतो,

'पेटू दे असेच पेटत्या निखान्यात
हिरोशिमा अन् नागासाकीसारखे
आता
मीही आग ओकीतच निघालो'

हा विद्रोह वडाराचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या विरुद्ध आहे, प्राण्यांना समानतेची वागणूक देणाऱ्या संस्कृतीने मानवाला बाजूला सारले. माणसाची वेदना संस्कृतीचा विषय बनलाच नाही. मग इथल्या विषमतावादी संस्कृतीचे गोडवे गाण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही यावर भाष्य करताना कवी म्हणतो,

'अरे
हाल्याच्या तोंडून वेद वदवणारी
तुझी मनोवंदना, तीच माझ्या
मुखातून प्रसवली असती तर
मीही गायले असते पोवाडे
तुझे, तुझ्या संस्कृतीचे मनसोक्तपणे'

त्यामुळे माणसाचे अभंग गाण्यासाठी आता आम्ही कविता लिहिणार अशी भाषा कवी करतो. दगडाचा देव हा निर्जीव असून दगडात आणि देवात कोणताच फरक नाही त्यामुळे कवी देवाला नकार देतो. वडारांनी दगडाचा देव केला त्या दगडाने देवाशी साधलेला संवाद याठिकाणी महत्वाचा वाटतो. आम्ही तुझ्या देवळाच्या भिंतीत, पायात गाढून घेतले अन् तुला अस्तित्व प्राप्त करून दिले. आम्हीही दगड अन् तुही दगड पण दगडातही येथे भेदभाव केला जातो त्यामुळे कवी देवाविरुद्ध विद्रोह करतो. दगडाला उद्देशून कवी म्हणतो,

'आता मात्र

माझ्या दगडा
घाल देवावर दगड
काढ घिप-घिपोरा
आणि एकदाचे न्याहळ सर्वांग...'

शातून देवाचे, संस्कृतीचे वास्तव रूप शोधण्याचा प्रयत्न कवी करतो, ते शोधल्यावर इथल्या देवाचा फोलपणा कळायला लागतो. शोषणासाठी इथल्या संस्कृतीने देवाची निर्मिती केली असून देवही दगडच असल्याचे कवी सांगताना दिसतो.

'वडारवाडी' ही वडार समाजाच्या जगण्याची गाथा आहे. वडारांचे वास्तव जीवन चित्रण करण्याबरोबरच त्यांना विकासाची दृष्टी देण्याचा कवीचा मानस आहे. इथल्या माड्या, महाल, वाड्या यांनी वडारांचे अस्तित्व नाकारले, गावानेही त्यांना गावगाड्यात स्थान दिले नाही. त्यामुळे गाव आपला नाही त्यामुळे,

'मी माझे
गाव सोडणार आहे
गाववाले राहा म्हणाले तरी
गावात मी राहणार नाही'

अशी भाषा तो करतो, आपला विकास आपल्यालाच करावा लागणार आहे. त्यामुळे वडारांना जागविण्याचे कार्य त्यांनाच करावे लागणार आहे. 'तिथे तुला जायचे आहे' या कवितेमधून कवी वडाराला आत्मसन्मानासाठी जगण्याचे सांगतो. त्यासाठी तो

'हे वडारा
तिथे तुला जायचे आहे
'वडारवाडी'तील वडारा,

जागवायचा आहे! जगवायचा आहे!!'

त्यासाठी कामाचा डोंगर आहे पण घामाचं पाणी नाही. त्याठिकाणी त्याला जावे लागेल. 'वडारवाडी'तील वडार जागवणे ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी वडारांनी एकत्र यायला पाहिजे त्याशिवाय परिवर्तन होणे शक्य नाही. वडारांच्या अनेक उपजाती आहेत. या जातीच त्यांच्या विकासाला बाधक आहेत. जातीची बंधने आणि श्रृंखला तोडून त्यांनी एकत्र येण्याची निकड कवीला वाटते. त्यासाठी 'असे या एकत्र' या कवितेत कवी आपली सर्वाची जात शेवटी एकच असल्याचे माती वडार, गाडी वडार आणि जाती वडार यांना सांगतो. वडारांनी एकत्र येऊन शिक्षण घेऊन आपल्या इतिहासाची, आपल्या झालेल्या अन्याय, अत्याचाराची चर्चा करण्याची गरज आहे तरच वास्तव इतिहास जगासमोर येईल.

वडाराच्या उन्नतीचा अंतिम मार्ग सांगताना कवी त्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा संदेश देतो. त्याशिवाय वडार समाजाचा विकास होणार नाही याची कवीला खात्री आहे.

'आता असे करु, असे कोरु

या देशाच्या, या मातीच्या,

या दगडाच्या, या देवळाच्या

पायरी-पायरीवर आपण आपल्या

नावांच्या नावनोंदी नोंदवू

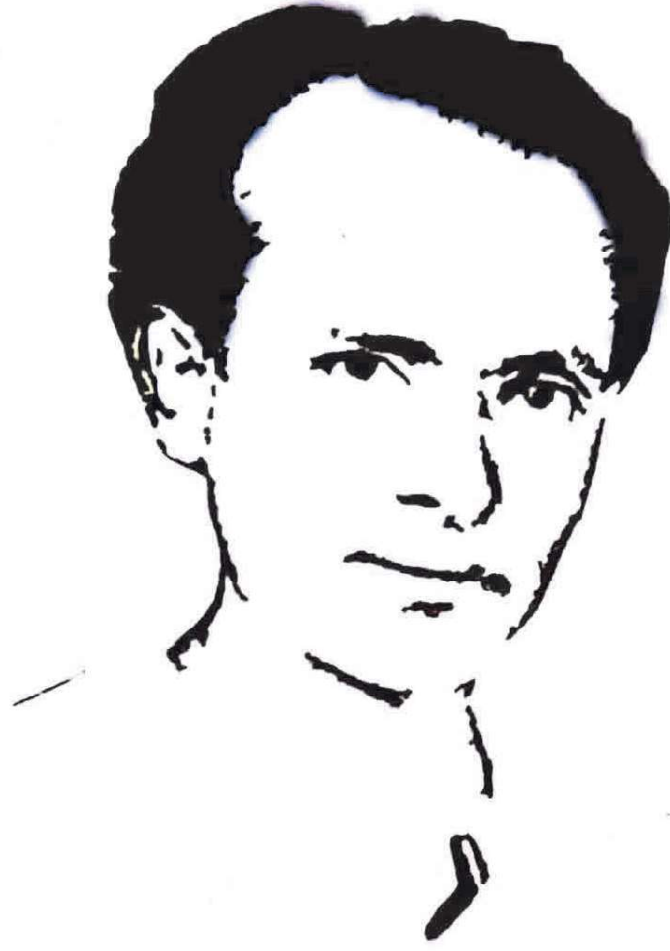
कारण

इतिहास आपली घाट पाहताहे

हाती लेखणी घेवूनSSS'

हा संदेश अतिशय महत्त्वाचा आहे. डॉ. परशुराम गिमेकर यांनी वडारांच्या वेदना, दुःख अत्यंत समर्थपणे मांडले आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या विकासासाठी मार्गही त्यांनी दाखविला आहे. 'वडारवाडी' या काव्यसंग्रहाचा समग्र विचार करता वेदना, विद्रोह, नकार, मानवतावादाचा स्वीकार, बुद्धिप्रामाण्यवाद, आत्मभान, आत्मशोध, व्यसनाधिनता ही 'वडारवाडी' ची वैशिष्ट्ये जाणवतात. ही सर्व वैशिष्ट्ये दलित साहित्याची आहेत. त्यामुळे दलित साहित्याच्या प्रवाहामध्ये हा महत्त्वाचा काव्यसंग्रह आहे. दलित साहित्याच्या कक्षा रुंदावण्याचे कार्य डॉ. परशुराम गिमेकर यांनी केले ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे. यादृष्टीने 'वडारवाडी' हा दलित साहित्यातील मैलाचा दगड ठरला आहे.

ISBN- 978-93-83672-74-5

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे :
मानवतावादी विचारवंत

संपादक

डॉ. मनोहर सिरसाट
सौ. अनुप्रिता मोरे
स्वप्नील राजपंखे

१.	अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील वास्तव प्रा. डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	९
२.	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय	
३.	आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजवास्तव प्रा. डॉ. अंजली टेंभुर्णीकर	१६ २०
४.	आण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य साहित्य आणि चळवळ प्रा. डॉ. ढवळे सत्यनाराण शिवाजी	२५
५.	साहित्याचे प्रणेते व मानवमुक्तीचे पुरस्कर्ते : अण्णाभाऊ साठे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ	२७
६.	क्रांतीची ज्योत पेटवणारा मराठी साहित्यीक अण्णाभाऊ साठे प्रा. डॉ. खुशाल पांडूरंग वाघमारे	३०
७.	अण्णा भाऊ साठे का साहित्य सामाजिक समता के धरातल पर डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे	३३
८.	अण्णा भाऊ साठे : समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाचे पाईक प्रा.डॉ.डी.के.खोकले	४०
९.	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विचार भालेराव सुधाकर नारायण	४४
१०.	वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष डॉ.एम.ए.कव्ळे	४८
११.	अण्णाभाऊ साठे - व्यक्ती आणि जीवन प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस. , प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.	५३
१२.	अन्ना भाऊ साठे यांचे समाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विचार मनोज कुमार तिवारी	५६
१३.	आण्णाभाऊ साठे : साहित्यीक महामेरु प्रा. आर. एस. लोहकरे	६०
१४.	आण्णाभाऊ साठेची स्त्री विषयक उदात्तता डॉ. मुंगी अ. आर.	६४
१५.	लोकशाहीर आण्णा भाऊ साठे यांच्या पोवाड्याचा चिकीत्सक अभ्यास श्रीमती रीना रामचंद्र कांबळे	६७

वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष

डॉ.एम.ए.कवळे

साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

साहित्यरत्न आण्णा भाऊ साठे म्हणजे असामान्य प्रतिभेचे जीवंत उदाहरण आहे. वीड दिवसाची शाळा शिकल्यानंतर आपल्या प्रतिभेच्या बळावर माणूस साहित्यरत्न आणि हजारो लोकांच्या गळयातीत ताईत बनू शकतो, जिद्द, श्रम आणि हातोटीमुळे सर्वश्रेष्ठ पदावर पोहोचता येते. हे आण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या लेखनाच्याद्वारे दाखवून दिले आहे. मराठी साहित्याच्या प्रांतामध्ये आण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. एक कादंबरीकार, कथाकार, नाटककार, लोकशाहीर आणि एक महानायक ही सर्व बिरूदे त्यांना तंतोतंत लागू पडतात. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यामध्ये त्यांचे लेखन सर्व लेखनामध्ये उठून दिसावे आणि अग्रस्थानी ठेवावे असे आहे.

आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा विचार करता त्यांचे कादंबरी लेखन विपूल व वैविध्यपूर्ण आहे. आण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचा मूळ पाया त्याचा अनुभव व सभोवताली वावरणारी माणसे आहेत. म्हणून ज्या समाजात आण्णा भाऊंचा जन्म झाला, त्या समाजातील दुःख, दैन्य, उपासमार आणि जगण्यासाठीचा संघर्ष त्यांच्या लेखनातून पदोपदी आविष्कृत होतो. याविषयी स्वतः आण्णा भाऊ साठे म्हणतात, "आपण जे जीवन जगतो, ज्या जीवनात आपला आणि आपल्या कैक पिढ्यांचा जन्म झाला, ज्या जीवनाचा आपण रोज अनुभव घेत आलो आहोत, तेच जीवन जगणारी बहुसंख्यांक जनता, त्या जनतेचे विशाल जीवन, तिची जगण्याची धडपड, किंवा संघर्ष, त्याच जनतेत वावरणारे उदात्त विचार हे सारे आपल्या लिखाणातून त्या आपल्या जनतेपुढे आपण मांडावे, अशाच मोहाने प्रेरित होऊन मी आजपर्यन्त लिहित आलो आहे." याचा अर्थ वारणेच्या खोऱ्यातील जनता, त्याचे जगणे, त्यांचे विचार आणि त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष व धडपड आण्णा भाऊंनी जाणिवपूर्वक चित्रित केली आहे. त्यांच्या कादंबरी वाङ्मयात जो वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष आला आहे तो अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मूलाधार आहे.

'फकिरा' ही आण्णा भाऊ साठे यांची अतिशय गाजलेली व सर्वश्रुत कादंबरी. आण्णाभाऊंच्या जन्माच्या वेळी ज्या फकिराने इंग्रजी खजाना लुटला आणि तो खजिना गरिबांना वाटत असताना दोन ओजळी सुरती रूपये आक्काच्या म्हणजे आण्णाभाऊंच्या आईच्या पदरात टाकली, त्याच पैशातून आण्णाभाऊंना पहिली घुटी मिळाली त्या फकिराचा जीवनसंघर्ष हा 'फकिरा' कादंबरीचा विषय आहे. फकिरातील संघर्ष हा तत्कालीन दोन गावातील व दोन

प्रवृत्तीतील संघर्ष आहे. वाटेगावात जत्रा भरावी यासाठी गावातील राणोजी मांग शिगावच्या जोगतीणी मोठ्या हिमतीने पळवितो, पण वाटेतच बापू खोत त्याचे शीर कापतो. गावासाठी बलिदान देणाऱ्या या राणोजी मांगाचा मुलगा म्हणजे फकिरा होय. फकिरा हा लहानपणापासूनच बंडखोर विचाराचा आहे. तो विद्रोहाने पेटलेला, न्यायासाठी सदैव प्राण देण्यासाठी तयार असणारा महानायक आहे. माणसावर होणारा अन्याय त्याला सहन होत नाही. माणूसकी हे त्याच्या जगण्याचे मूलतत्त्व आहे. त्यामुळे त्याने केलेल्या लुटी तो गरजूंना वाटताना दिसतो. माणसावर होणारा अन्याय, अत्याचार त्याला सहन होत नाही म्हणून तो इंग्रज शासनाविरुद्ध बंड पुकारतो. सरकारच्या तिजोऱ्या भरलेल्या असताना सर्वसामान्य माणूस जेव्हा अन्न अन्न करून मरतो तेव्हा फकिराला हे पहावत नाही. म्हणून तो भेडसगावातल्या खजिन्यावर स्वारी करतो व खजिना लुटीनंतर त्याची समप्रमाणात वाटणी करतो.

फकिराचा हा संघर्ष फक्त लुटीपुरता मर्यादित नाही तर आपला समविचारी व न्यायासाठी इगडणारा, गरिबांचा कैवारी व श्रीमंताचा कर्दनकाळ असलेला सत्तू भोसले याला जेव्हा अटक होते तेव्हा फकिरा आपल्या साथीदाराच्या मदतीने त्याची सोडवणूक करतो. सावळयालाही तो सोडवतो. फकिराचे हे वर्तन सत्य, न्याय आणि बंधुतेच्या स्थापनेसाठी आहे. शोषितांच्या न्याय हक्कासाठी तो जन्मभर संघर्ष करतो. यासाठी तो प्रस्थापीत व्यवस्थेला हादरे देतो. पण शेवटी आपल्या समाजबांधवांचा दारकोंड केल्यामुळे व इंग्रजांकडून त्याचा होणारा छळ न पाहवल्यामुळे फकिरा आत्मसमर्पण करतो. आपल्या समाजबांधवांसाठी या धगधगत्या बंडाचा व विद्रोहाचा अंत झाला असला तरी अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध त्याने सुरू केलेला संघर्ष हा हजारो पिढ्यांपासून चालत आलेला मानव जातीच्या जगण्यासाठीच्या संघर्षाचा द्योतक आहे आणि तो पुढेही सुरू राहणार आहे. फकिराच्या या जीवनसंघर्षाबद्दल डॉ. वैशाली भालसिंग म्हणतात, " 'फकिरा' ही एका उमदया माणसाची झुंजार जीवनगाथा आहे. त्याचवेळी ती मांगांच्या व्यथा वेदनांचे जीवंत चित्र आपल्यासमोर उभे करते. एका जमातीचे सलग दर्शन तोपर्यंतच्या मराठी साहित्यात क्वचितच आले असेल. जून्या गावगाड्यातील धर्मजीवन, जत्रा-खेत्रा, सणसमजूती, ग्रामव्यवस्था, सवर्ण व दलित यांचे परस्परसंबंध, त्यातील क्रौर्य आणि माणुसकी या सगळ्यांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. फकिराचा संबंध त्याच्या कुटुंबाशी आणि गावाशी आहे. तसाच तो त्याच्या जातीशी आणि वर्गाशी आहे. त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची गुंतागुंत आणणाऱ्यांसाठी सन्हृदयतेने रेखाटली आहे." ^२ म्हणून फकिराचे कादंबरीतील बंड व संघर्ष हा व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष आहे.

'वारणेच्या खोऱ्यात' ही आण्णाभाऊची आणखी एक गाजलेली कादंबरी होय. या कादंबरीमध्ये वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष चित्रित केलेला आहे. हिंदुराव व त्याचे साथीदार यांनी इंग्रज सरकार आणि नागोजीरावसारखा जमीनदार यांच्या विरोधात केलेले हे बंड आहे. या बंडाला सर्वसामान्यांचाही मुक पाठिंबा आहे. पारतंत्र्याच्या विरोधी व जमीनदारांच्या विरोधी बंड करणाऱ्या

हिंदुराव या नायकाला शेवटच्या स्वासापर्यंत साथ देणारी कादंबराचा नायक नवला आहे. हा संघर्ष सुष्ट आणि दुष्ट या दोन प्रवृत्तीमधला संघर्ष आहे. जमीनदारांनी शेतकऱ्यांची आणि काबाडकष्ट करणाऱ्यांची चालवलेली पिळवणूक आणि इंग्रज शासनाने अशा अपप्रवृत्तीला दिलेले उतेजन याविरुद्धचे हे बंड आहे. हा दोन प्रवृत्तीमधला संघर्ष सांगताना बाबुराव गुरव लिहितात, "नागोजी पाटील हा समंजामदार शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी आहे. स्वाभाविकच तो गोरगरिबांचा कर्दनकाळ आहे. हंबीरराव हे दुय्यम दर्जाचे खलपात्र आहे. या कादंबरीत नायकाच्या विरोधी गटात व्यसनी, चोर, दरोडेखोर, खूनी, आप्पलपोटी, संधीसाधू, आपमतलबी यांचा भरणा आहे. तर नायकाच्या बाजूला सर्व शक्तीमान, नितीमान, तरूण, प्रेमळ, स्वातंत्र्यप्रिय व त्यागी क्रांतीकारकांची फळी उभी आहे. म्हणजे येथील संघर्ष भल्याबुऱ्यांचा आहे."३

भारतावर इंग्रजांनी १५० वर्षे राज्य केले. याकाळात इंग्रजांनी सरंजामशाही व्यवस्थेला मदत केली. ज्या व्यवस्थेने वर्गसंघर्ष निर्माण केला त्या व्यवस्थेविरुद्ध आणि अशा व्यवस्थेला बळकट करणाऱ्या इंग्रज सरकारविरुद्ध हिंदुराव व मंगलाचा हा संघर्ष आहे. आण्णाभाऊ साम्यवादाचे पुरस्कर्ते असल्याचाही परिणाम या कादंबरीतील विचारावर झालेला दिसतो. कामगारांचा व कष्टकऱ्यांचा छळ करणारी ही सरंजामदारी व्यवस्था आण्णाभाऊंना मान्य नव्हती. ही व्यवस्था बदलण्यासाठी त्यांचा नायक हिंदुराव उर्फ राजाराम पाटील शेवटच्या क्षणापर्यंत संघर्ष करतो. सावकार व सरकारविरुद्धचे हे बंड, हा संघर्ष कशासाठी हे सांगताना हिंदुराव म्हणतो, "कारण आम्ही बंड का केलं आहे हेच लोकांना अद्याप समजलं नाही. बाकी सरकार व सावकार यांना ते नीट उमजलं आहे. आणि म्हणून ते आम्हावर सापासारखा डूक धरून आमच्या बेसावधपणाची वाट पाहत आहेत. आमच्या पिढ्यान् पिढ्यांनी हातावर पोट घेऊन दुसऱ्याच्या शेतावर राबावं. आमच्या मालकीचं म्हणून जगात काहीच नसावं असं त्यांना वाटतं. परंतु आज आमच्या हातून खुरपं जाऊन बंदूक आल्याबरोबर सर्वच उलटं झालं आहे. ज्या सावकारानं खोटे दस्त करून गरिबांच्या जमिनी बळकावल्या होत्या, तेच आज आपल्या हातानं दस्त टराटरा फाडून टाकित आहेत. माझीही फार मोठी जमीन होती. पण आमच्या सावकारानं माझ्या वडिलावर खोटी फिर्याद करून सात वर्षे खटला चालवला. त्या खटल्यात आमची सारीच जमीन गेली. आणि आज तेच लोक आमची जमीन आम्हाला परत देऊन माझ्या वडिलांना लवून मुजरा करू लागले आहेत. हीच गत मल्हारीची, शिवाची व तुझीही आहे. त्याचबरोबर हे आम्हाला पाहून थरथर कापणारे लोक आम्हाविरुद्ध वाटेल ते करायला कमी करणार नाहीत हे विसरून चालणार नाही."४ यामुळे हे सरकार बदलल्याशिवाय व आपले सरकार आल्याशिवाय हे शोषण थांबणार नाही यांची जाणीव असल्यामुळे हिंदुराव आणि त्याचे साथीदार या शोषणाच्या व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करताना दिसतात.

'वारणेचा' वाघ ही आण्णाभाऊंची कादंबरी अशाच एका संघर्षाची कथा आहे. 'फकिरा' कादंबरीमध्ये येणारे एक पात्र सत्तू भोसले. या पात्रावर, त्याच्या कार्यकर्तृत्वावर, त्याच्या संघर्षावर आधारित कादंबरी म्हणजे 'वारणेचा वाघ' ही कादंबरी होय. यातील सत्तू हा नायक सुरवातीला इंग्रज सरकारमध्ये सैन्यात असतो पण रॉबर्टच्या द्वेषाला कंटाळून तो नोकरीचा राजीनामा देतो व गावात येतो. गावातील मथाजी चौगुले हा एक दिवस महाराच्या गरोदर सईला लाथा घालत असतो. हा अन्याय सहन न झाल्याने सत्तू याला विरोध करतो. पण चौगुला ऐकत नसल्याने सत्तू त्याला ठार मारतो. सत्तूच्या मनात अन्यायाबद्दल, अत्याचाराबद्दल प्रचंड चिड आहे. याचा परिणाम तो वारणेच्या खोऱ्यातील अन्यायाविरोधात बंड पुकारतो. सर्व लोकांना एकत्र करून सत्तू वारणेच्या खोऱ्यात फिरते सरकार स्थापन करतो. या फिरत्या सरकाराला खोऱ्यात फार मोठा प्रतिसाद मिळतो. स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार हे फिरते सरकार कमी करते. समाजातील अन्याय दूर करण्याबरोबरच हे फिरते सरकार इंग्रज सरकारविरुद्ध बंड करते. या सत्तूचा शेवट मात्र दुर्दैवी होतो कारण ज्या सईला व तिच्या पोटातील मुलाला वाचविण्यासाठी सत्तू मथाजीचा खून करतो. त्या सईच्या पोटातील मुलगा राजा मोठा झाल्यावर धर्म बदलून डॅनियन होतो. सैन्यात अधिकारी होऊन सत्तूवर गोळी झाडतो. यातच सत्तूचा मृत्यू होतो. सत्तू हा वारणेच्या खोऱ्यातील अन्यायाविरोधामध्ये लढणारा लोकनायक आहे. या लोकनायकाबद्दल बाबुराव गुरव म्हणतात, "वारणेच्या वाघाची ही शोकांत कथा ब्रिटीशांच्या अरेरावी, गुलामगिरी, दडपशाहीविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या एका क्रांतीसिंहाची शौर्यगाथा आहे. नितीसंपन्न धैर्याची, स्वाभिमान, इमान, कर्तृत्वाची, आत्मविश्वासाची, महाराष्ट्रातील जिद्द, आस्मिता आणि स्वातंत्र्यपुजक वृत्तीची ही गौरवगाथा आहे. ब्रिटीशांनी गुन्हेगार ठरविलेल्या लोकनायकाची ही चित्रकथा आहे."५

आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्षाचे स्वरूप पाहता हा संघर्ष अन्यायी, अत्याचारी इंग्रज सरकार आणि त्यांच्या जुलमी अधिकाऱ्याविरुद्धचा संघर्ष आहे. जुलूम व गुलामगिरीतून भारतीय जनतेला मुक्त करण्यासाठी आपले स्वतंत्र सरकार असले पाहिजे आणि त्यामुळे स्वातंत्र्यासाठी आण्णाभाऊंचे नायक झगडताना आणि संघर्ष करताना दिसतात. फकिरा असो, राजाराम उर्फ हिंदुराव असो वा सत्तू भोसले त्यांचा संघर्ष इंग्रज सत्तेविरुद्ध दिसतो. त्याचबरोबर या नायकांचा संघर्ष स्वकीयांशीही दिसतो. या स्वकीयांविरुद्धच्या संघर्षाचे स्वरूप अन्याय, अत्याचाराविरुद्धचे आहे. समाजाने निर्माण केलेल्या शोषणाच्या व्यवस्थेविरुद्धचा हा संघर्ष आहे. आण्णाभाऊंच्या विचारावर साम्यावादाचा प्रभाव असल्यामुळे त्यांचे नायक इथली शोषणाची व्यवस्था बदलू पाहतात. हिंदुरावाचा नागोजीविरोधातील संघर्ष हा जमिनदारी, सरंजामशाहीविरुद्धचा संघर्ष आहे, फकिरा अनेक अन्यायी, अत्याचारी जमिनदारांना वठणीवर आणतो, सत्तूने तर आपले फिरते सरकारच निर्माण केले आहे. ही व्यवस्था मान्य नसल्यामुळे आणि इथल्या व्यवस्थेने माणूसपणाचे जगणेच नाकारल्यामुळे व सर्वसामान्यांचे शोषण केल्यामुळे या व्यवस्थेलाच नाकारण्याचे काम आण्णाभाऊंचे वारणेच्या खोऱ्यातील हे नायक करतात. सत्तू

वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष

डॉ. एम. ए. कवळे
साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

साहित्यरत्न आण्णा भाऊ साठे म्हणजे असामान्य प्रतिभेचे जीवंत उदाहरण आहे. दीड दिवसाची शाळा शिकल्यानंतर आपल्या प्रतिभेच्या बळावर माणूस साहित्यरत्न आणि हजारो लोकांच्या गळ्यातीत ताईत बनू शकतो, जिद्द, श्रम आणि हातोटीमुळे सर्वश्रेष्ठ पदावर पोहोचता येते. हे आण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या लेखनाच्याद्वारे दाखवून दिले आहे. मराठी साहित्याच्या प्रांतामध्ये आण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. एक कादंबरीकार, कथाकार, नाटककार, लोकशाहीर आणि एक महानायक ही सर्व बिरूदे त्यांना तंतोतंत लागू पडतात. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यामध्ये त्यांचे लेखन सर्व लेखनामध्ये उठून दिसावे आणि अग्रस्थानी ठेवावे असे आहे.

आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा विचार करता त्यांचे कादंबरी लेखन विपूल व वैविध्यपूर्ण आहे. आण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचा मूळ पाया त्याचा अनुभव व सभोवताली वावरणारी माणसे आहेत. म्हणून ज्या समाजात आण्णा भाऊंचा जन्म झाला, त्या समाजातील दुःख, दैन्य, उपासमार आणि जगण्यासाठीचा संघर्ष त्यांच्या लेखनातून पदोपदी आविष्कृत होतो. याविषयी स्वतः आण्णा भाऊ साठे म्हणतात, "आपण जे जीवन जगतो, ज्या जीवनात आपला आणि आपल्या कैक पिढ्यांचा जन्म झाला, ज्या जीवनाचा आपण रोज अनुभव घेत आलो आहोत, तेच जीवन जगणारी बहुसंख्यांक जनता, त्या जनतेचे विशाल जीवन, तिची जगण्याची घडपड, किंवा संघर्ष, त्याच जनतेत वावरणारे उदात्त विचार हे सारे आपल्या लिखाणातून त्या आपल्या जनतेपुढे आपण मांडावे, अशाच मोहाने प्रेरित होऊन मी आजपर्यंत लिहित आलो आहे."^१ याच अर्थ वारणेच्या खोऱ्यातील जनता, त्याचे जगणे, त्यांचे विचार आणि त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष व घडपड आण्णा भाऊंनी जाणिवपूर्वक चित्रित केली आहे. त्यांच्या कादंबरी वाङ्मयात जो वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष आला आहे तो अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मूलाधार आहे.

'फकिरा' ही आण्णा भाऊ साठे यांची अतिशय गाजलेली व सर्वश्रुत कादंबरी. आण्णाभाऊंच्या जन्माच्या वेळी ज्या फकिराने इंग्रजी खजाना लुटला आणि तो खजिना गरिबांना वाटत असताना दोन ओजळी सुरती रूपये आवकाच्या म्हणजे आण्णाभाऊंच्या आईच्या पदरात टाकली, त्याच पैशातून आण्णाभाऊंना पहिली घुटी मिळाली त्या फकिराचा जीवनसंघर्ष हा 'फकिरा' कादंबरीचा विषय आहे. फकिरातील संघर्ष हा तत्कालीन दोन गावातील व दोन

प्रवृत्तीतील संघर्ष आहे. वाटेगावात जत्रा भरावी यासाठी गावातील राणोजी मांग शिगावच्या जोगतीणी मोठ्या हिमतीने पळवितो, पण वाटेतच बापू खोत त्याचे शोर कापतो. गावासाठी बलिदान देणाऱ्या या राणोजी मांगाचा मुलगा म्हणजे फकिरा होय. फकिरा हा लहानपणापासूनच बंडखोर विचाराचा आहे. तो विद्रोहाने पेटलेला, न्यायासाठी सदैव प्राण देण्यासाठी तयार असणारा महानायक आहे. माणसावर होणारा अन्याय त्याला सहन होत नाही. माणूसकी हे त्याच्या जगण्याचे मूलतत्त्व आहे. त्यामुळे त्याने केलेल्या लुटी तो गरजूंना वाटताना दिसतो. माणसावर होणारा अन्याय, अत्याचार त्याला सहन होत नाही म्हणून तो इंग्रज शासनाविरुद्ध बंड पुकारतो. सरकारच्या तिजोऱ्या भरलेल्या असताना सर्वसामान्य माणूस जेव्हा अन्न अन्न करून मरतो तेव्हा फकिराला हे पहावत नाही. म्हणून तो भेडसगावातल्या खजिन्यावर स्वारी करतो व खजिना लुटीनंतर त्याची समप्रमाणात वाटणी करतो.

फकिराचा हा संघर्ष फक्त लुटीपुरता मर्यादित नाही तर आपला समविचारी व न्यायासाठी इंग्रजगणारा, गरिबांचा कैवारी व श्रीमंताचा कर्दनकाळ असलेला सत्तू भोसले याला जेव्हा अटक होते तेव्हा फकिरा आपल्या साथीदाराच्या मदतीने त्याची सोडवणूक करतो. सावळयालाही तो सोडवतो. फकिराचे हे वर्तन सत्य, न्याय आणि बंधुतेच्या स्थापणेसाठी आहे. शांतितांच्या न्याय हक्कासाठी तो जन्मभर संघर्ष करतो. यासाठी तो प्रस्थापीत व्यवस्थेला हादरे देतो. पण शंवटी आपल्या समाजबांधवांचा दारकोंड केल्यामुळे व इंग्रजांकडून त्याचा होणारा छळ न पाहवल्यामुळे फकिरा आत्मसमर्पण करतो. आपल्या समाजबांधवासाठी या धगधगत्या बंडाचा व विद्रोहाचा अंत झाला असला तरी अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध त्याने सुरू केलेला संघर्ष हा हजारो पिढ्यांपासून चालत आलेला मानव जातीच्या जगण्यासाठीचा संघर्षाचा द्योतक आहे आणि तो पुढेही सुरू राहणार आहे. फकिराच्या या जीवनसंघर्षाबद्दल डॉ. वैशाली भालासिंग म्हणतात, " 'फकिरा' ही एका उमदया माणसाची झुंजार जीवनगाथा आहे. त्याचवेळी ती मांगांच्या व्यथा वेदनांचे जीवंत चित्र आपल्यासमोर उभे करते. एका जमातीचे सलग दर्शन तोपर्यंतच्या मराठी साहित्यात क्वचितच आले असेल. जून्या गावगाडयातील धर्मजीवन, जत्रा-खेत्रा, सणसमजूती, ग्रामव्यवस्था, सवर्ण व दलित यांचे परस्परसंबंध, त्यातील क्रौर्य आणि माणूसकी या सगळ्यांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. फकिराचा संबंध त्याच्या कुटुंबाशी आणि गावाशी आहे. तसाच तो त्याच्या जातीशी आणि वर्गाशी आहे. त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची गुंतागुंत आण्णाभाऊंनी सहृदयतेने रेखाटली आहे."^२ म्हणून फकिराचे कादंबरीतील बंड व संघर्ष हा व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष आहे.

'वारणेच्या खोऱ्यात' ही आण्णाभाऊंची आणखी एक गाजलेली कादंबरी होय. या कादंबरीमध्ये वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष चित्रित केलेला आहे. हिंदुराव व त्याचे साथीदार यांनी इंग्रज सरकार आणि नागोजीरावसारखा जमीनदार यांच्या विरोधात केलेले हे बंड आहे. या बंडाला सर्वसामान्यांचाही मुक पाठिंबा आहे. पारतंत्र्याच्या विरोधी व जमीनदारांच्या विरोधी बंड करणाऱ्या

भोसले, हिंदुराव, फकिरा यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने, सम्यक विचाराने, शौर्याने वारणेच्या खोऱ्यात परिवर्तनाचा आशावाद निर्माण केला आहे. या परिवर्तनासाठी हे नायक आपला प्राण देताना दिसतात पण इथली व्यवस्था बदलली पाहिजे, अन्यायाची, पिळवणूकीची, शोषणाची व्यवस्था नष्ट होऊन इथे समतेचे राज्य निर्माण झाले पाहिजे यासाठीच आण्णाभाऊचा नायक प्राण असेपर्यंत झगडत राहतो. त्यामुळे आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील वारणेच्या खोऱ्यात काललेला हा संघर्ष दुहेरी स्वरूपाचा आहे. तो परकीय सत्तेविरुद्धचा जसा आहे तसाच तो स्वकीयविरुद्धचा, शोषणाच्या व्यवस्थेविरुद्धचा व समतेचे राज्य निर्माण करण्यासाठीचा संघर्ष आहे.

संदर्भ :

- १) साठे आण्णा भाऊ, वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आवृत्ती २००९, पृष्ठ आरंभाचे दोन शब्द
- २) मालसिंग देशाला, फकिरा एक आकलन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००४, पृष्ठ ११
- ३) गुरव बाबुराव, आण्णाभाऊ साठे- समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९९९, पृष्ठ २३, २४
- ४) साठे आण्णा भाऊ, वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आवृत्ती २००९, पृष्ठ ४, ५
- ५) गुरव बाबुराव, आण्णाभाऊ साठे- समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९९९, पृष्ठ ३०

अण्णाभाऊ साठे - व्यक्ती आणि जीवन

प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.

कला महाविद्यालय, नांदुरघाट जि.बीड.

प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.

कला महाविद्यालय, नांदुरघाट जि.बीड.

मंगल देशा पवित्र देशा ।

शाहीराच्या देशा, कर्त्या मदांच्या देशा ।।

अशा या मंगल पवित्र भूमित लोराहोर तुकाराम भाऊराव साठे उर्फ अण्णाभाऊ साठे यांचा सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव या छोट्या गावामध्ये १ ऑगस्ट १९२० ला जन्म झाला.

➤ बालपण :-

अण्णाभाऊंचे मूळ नाव तुकाराम. हे कुंटुबातील ज्येष्ठ म्हणजेच सर्वात मोठे असल्यामुळे कुंटुबातील व्यक्ती त्यांना आदराने अण्णा म्हणत. त्यामुळे त्यांचे मुळ नाव मागे पडून अण्णा हेच नाव प्रचलित झाले. अण्णाभाऊंचे बालपण अतिशय गरिबीत आणि कष्टात गेले.

➤ पहिला संस्कार :-

अण्णाभाऊ आपल्या मावसभावाच्या तमारापाटी बगेवर जत्रांना जात. एकदा रेठे गावच्या जत्रेत रात्री तमाराचा खेळ चालू असताना तिथे क्रांतीसिंह नाना पाटील आले. त्यांचे तेथे भाषण झाले. त्यांचे भाषण अतिशय प्रेरणादाई होते. त्यांच्या भाषणाचा मोठा प्रभाव अण्णाभाऊ वरती झाला. त्या प्रेरणेने त्यांच्या जीवनाला कलाटणी वसून स्वातंत्र्यलढ्यात अण्णा सहभागी झाले.

➤ भटकंती :-

अण्णांना लहानपणापासूनच फिरण्याची खुप आवड होती. गावाकडच्या डोंगरदऱ्यात भटकंती करणे, नद्यांच्या काठांनी मनसोक्त फिरणे फिरत असताना आपल्या कल्पनेच्या जोरावर लोकगीत रचून ती गाणे हा छंदच अण्णाला जडला होता.

➤ मैदानी खेळ :-

अण्णाभाऊंना लहानपणापासूनच खेळण्याची खुप आवड होती. मैदानी खेळ व टांडपट्टा चालविणे, कुऱ्हाड चालविणे हे खेळ ते आवडीने खेळत, ग्रामीण भागातील खेळत हुतूतू, सूरपारंब्या, आठपटाव, त्यांचे आवडते खेळ होते. याशिवाय जनावरांच्या पाठीवर बसून फिरणे, पोहणे हे त्यांचे छंद असत.

मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह

मुख्य संपादक :

प्राचार्य डॉ. किशन पवार

सहसंपादक :

डॉ. रामहारी मायकर

प्रा. अशोक खेत्री

○ मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह
Marathi Sahityatil Nave Vicharpravah

○ प्रथमावृत्ती : ०७ फेब्रुवारी, २०२०

○ प्रकाशक

आदित्य प्रकाशन,

खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर-४१३५१२

☎ 02382-257126, Mob. 9405759888

○ ISBN-978-93-83109-63-0

○ मुद्रणस्थळ

आदित्य ऑफसेट, लातूर.

○ अक्षर जुळवणी

श्री. बालाजी बनसोडे

○ मुखपृष्ठ

श्री. तानाजी माने, लातूर.

○ मूल्य : ३००/-

अ.क्र	नाव	शीर्षक	पृ.क्र.
१.	डॉ.मधुकर क्षीरसागर	मराठवाड्यातील प्रादेशिक कादंबरीची स्वरूप वैशिष्ट्ये	५
२.	प्रा. डॉ. एम. बी. धोंडगे	साठोत्तरी मराठी दशकातील नवे बदल	१३
३.	प्रा.डॉ. रामनाथ श्रीपती फुटाणे	मराठी विज्ञानवादी कादंबरीकार : जयंत नारळीकर	१६
४.	प्रा.डॉ.भाउसाहेब राठोड	लोकभ्रम आणि विज्ञान	२३
५.	प्रा.डॉ.अनिता काशिनाथ सोनवणे	प्रादेशिक साहित्य : एक अभ्यास	२७
६.	प्रा. डॉ. दत्तात्रय डुंबरे	स्त्रीवादाची मध्ययुगीन पार्श्वभूमी	३३
७.	प्रा.डॉ.भास्कर मुरलीधर आहिरे	उपेक्षितांचे साहित्य	३९
८.	प्रा. डॉ. युवराज धबडगे	विस्थापितांच्या उद्ध्वस्त जीवनाचा आलेख - रिगांण	४८
९.	डॉ. महादेव जगताप	प्रादेशिक दृष्टिकोनातून 'फेसाटी' चा विचार	४९
१०.	डॉ.एम.ए.कव्हाळे	साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल	५४
११.	प्रा.डॉ.सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	'फेसाटी' प्रादेशिक कादंबरी : एक आकलन	५९
१२.	डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	मराठी विज्ञान साहित्य संकल्पना व स्वरूप	६८
१३.	डॉ.ज्ञानेश्वर को.गवते	ग्रामीण साहित्य प्रवाह एक आकलन	७८
१४.	प्रा. गौतम गायकवाड	नव्या साहित्य प्रवाहाचे वैचारिक आधिष्ठान	८६
१५.	प्रा. डॉ. एल.बी. घुमरे	श्री.ना. पेंडसे आणि व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कादंबरीतील प्रादेशिकता	९२
१६.	शिवचरण प्रभाकर गिरी	विज्ञानवादी मराठी कविता	९६
१७.	डॉ. अशोक घोळवे	ग्रामीण जिवनाला नव्या जाणिवांसह अविष्कृत करणारी कथा : चन्हाट	१०४
१८.	प्रा.रामेश्वर चाटे	उपेक्षितांचे साहित्य	१०८
१९.	डॉ. रामकृष्ण ज्योतिबा प्रधान	एक प्रादेशिक कादंबरी 'बनगरवाडी'	११३
२०.	डॉ. कोळी अरूण पुंडलिक	मुस्लिम मराठी साहित्य : एकचिंतन	१२०
२१.	प्रा. डॉ.रूद्रदेवाड बी.पी.	अनुवादित वाङ्मयाचे उपयोजन : एक आकलन	१२४
२२.	प्रा. अहिरे रविंद्र महारू	साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह आदिवासी साहित्य	१२८
२३.	प्रा.डॉ. राजाभाऊ धायगुडे	श्रीनिवास कुलकर्णी यांच्या ललित निबंधातील प्रादेशिकता	१३२
२४.	प्रा.डॉ.काकासाहेब रामराव सुरवसे	आंबेडकरवादी मराठी कविता	१३८
२५.	ज्ञानेश्वर आश्रुबा भोसले	स्त्रीवादी साहित्य आणि मानवाधिकार	१४५
२६.	डॉ.चत्रभुज बालासाहेब कदम	प्रादेशिक आणि सामाजिकतेचा निखारा : कोयता	१४८

साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल

डॉ.एम.ए.कवळे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव
भ्रमणध्वनी ९७६४९२६९३९

१९५० नंतरच्या काळामध्ये आलेल्या आत्मभानामुळे साहित्याकडे पाहिलेले आणि वाचताना मानव आत्मशोध घेऊ लागला तेव्हा आपले वास्तव प्रतिबिंब त्या साहित्यामध्ये कुठेच दिसले नाही. आपल्या जीवनाचे रंजनपर चित्रण वाचताना आपण आपल्या जीवनातील वास्तव चित्रित करावे या भावनेतून १९५० नंतरच्या काळामध्ये नवीन साहित्य निर्मितीला प्रारंभ झाला. यातून साठोत्तरी साहित्य प्रवाहाचे सुरूवात झालेली दिसून येते. मराठी साहित्य क्षेत्रामध्ये १९५० नंतरच्या काळात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, जनवादी साहित्याचे प्रवाह निर्माण होण्यामागे ओत्मपोधाची जाणीव महत्त्वपूर्ण आहे. या सर्वच प्रवाहाच्या अवकाशात १९६० पुढे काळातही लेखन झालेले दिसते, पण हे लेखन जाणिवपूर्वक झालेले नाही. त्यामागील लेखनविषयक भूमिका वेगळी असल्याने १९६० नंतरच्या काळातच या प्रवाहाना ख-या अर्थाने प्रवाही होता आलेले दिसते.

ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा या साहित्य प्रवाहापैकी महत्त्वाचा प्रवाह आहे. ग्रामीण जीवनाच्या साहित्यामधील चित्रणाला १९२०-२५ च्या आसपास सुरूवात झाली असली तरी या चित्रणाचे स्वरूप आणि त्यामागील लेखन प्रेरणा प्रामुख्याने रंजनाचीच आहे. १९६० नंतर ग्रामीण भागातील माणसांनी जेव्हा आपल्या जीवनाचे साहित्यामधील चित्रण वाचले तेव्हा हे आपल्या जीवनाचे वास्तव चित्रण नसून त्यामागे रंजनवादी भूमिका असल्याचे त्याच्या लक्षात आले. साहित्यामध्ये आत्मशोध घेताना काहीच हाती न लागलेल्या ग्रामीण माणसाने स्वतःच्या जीवनाचे वास्तव साहित्यातून चित्रित करण्यास सुरूवात केली. यातून पुढे ग्रामीण साहित्याचा एक सशक्त साहित्य प्रवाह निर्माण झाला. ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना आनंद यादव म्हणतात, "ग्रामीण हा शब्द 'ग्राम' पासून आलेला असला तरी हा शब्दप्रयोग फक्त ग्रामातील व्यवस्थेशी निगडित नाही, हेही स्पष्ट केले पाहिजे त्याचा अर्थ शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त जी भारतीय जीवनव्यवस्था आहे त्या सर्व व्यवस्थेला व्यापणारा असा अर्थ अभिप्रेत आहे. म्हणजे असे की, ग्राम व ग्रामाच्याला बाहेर राहणारे पूर्वास्पृश्य, तसेच रानावनात राहणारे आदिवासी, भारतीय आणि त्यांचे जीवन हेही ग्रामीण या विशेषणाला अभिप्रेत आहे. या सर्वांची संवेदना

व्यक्त होते, ते ग्रामीण साहित्य असा 'ग्रामीण साहित्य' या शब्दप्रयोगाचा अर्थ आहे. याचा अर्थ शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त सर्वच व्यवस्थांची आणि मानवी समूहाची संवेदना ग्रामीण साहित्याच्या मुळाशी आहे. ग्रामीण साहित्य प्रवाहामध्ये ग्रामीण कादंबरी या वाडमयप्रकाराचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रामीण संवेदना चित्रित करण्याचे काम ग्रामीण कादंबरीने प्रभावीपणे केले आहे.

१९६० पूर्वाकाळात एकूणच ग्रामीण साहित्य निर्मितीची प्रेरणा रंजनवादाची असल्यामुळे ग्रामीण कादंबरीचा खरा चेहरा १९६० नंतरच्या काळातच पहावयास मिळतो. त्यामध्येही १९६० नंतरच तिची दखल घेतली गेलेली दिसते. याचा अर्थ १९४७ ते १९६० याकाळात दर्जेदार ग्रामीण कादंबरी लिहिली गेली नाही असा मात्र होत नाही. या काळात व्यंकटेश माडगुळकरांची 'बनगरवाडी' (१९५५), अण्णाभाऊ साठे यांची 'फकिरा' (१९५९) आणि उद्धव शेळके यांची 'धग' (१९६०) या अतिशय महत्त्वाच्या आणि ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण प्रभावीपणे व्यक्त करणा-या दर्जेदार साहित्यकृती लिहिल्या गेल्या. पण दुदैवाने या कादंब-यांची पाहिजे तेवढी दखल घेतली गेली नाही आणि त्यांची चर्चाही फार मोठ्या प्रमाणात झाली नाही. प्रादेशीक कादंबरीचा वाचकावरील प्रभाव आणि मराठी समीक्षकांनी ग्रामीण कादंबरीकडे केलेले दुर्लक्ष यामुळे या दर्जेदार कादंब-यांना न्याय मिळाला नाही.

१९६० नंतर मात्र मराठी ग्रामीण कादंबरी आपला ठसा साहित्य क्षेत्रावर उमटवताना दिसते. १९६० ते १९८० या दोन दशकामध्ये मराठी ग्रामीण कादंबरी अधिक सशक्त झाली. याचे कारण १९६० पूर्वी लेखन करणा-या व्यंकटेश माडगुळकर, अण्णाभाऊ साठे, उद्धव शेळके यांच्या आणखी काही कादंब-या या दोन दशकात प्रकाशित झाल्या, त्याचबरोबर मनोहर तल्हार, शंकर पाटील, हमीद दलवाई, रा.रं.बोराडे, आनंद यादव हे नवीन ग्रामीण लेखक याकाळात उदयाला आले आणि विकसित झाले. या काळाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या नव्या पिढीने साहित्याकडे आणि जीवनाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टीकोन दिला. स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर विकासाचे वारे वाहू लागले, समाजजीवन झपाट्याने बदलत गेले, नव्याच्या हव्यासाने आणि बदललेल्या मानसिकतेने पहरे अधिक झपाट्याने विकसित होऊ लागली आणि खेड्यांच्या अवनतीला सुरुवात झाली. पूर्वीच्या ग्रामीण व्यवस्थेला हादरे बसू लागले आणि नवीन व्यवस्था निर्माण झाली. या जून्या नव्याचा मेळ घालताना ग्रामीण जीवनात ताणतणाव निर्माण होऊ लागले. यंत्रयुगाच्या आगमनामुळे ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले.

या बदलत्या जीवनाचे चित्रण ग्रामीण कादंबरीमधून अतिशय प्रभावीपणे आले आहे. शंकर पाटील यांची 'टास्कूल' १९६४ ला प्रकाशित झाली आणि नेतृत्वा

निर्माण झालेल्या सुडाच्या संघर्षात अवघा गाव उद्ध्वस्त झाल्याचे ग्रामीण वास्तव लिलया चित्रित झाले. १९६५ ला प्रकाशित झालेल्या हमीद दलवाई यांच्या 'इंधन' या कादंबरीनेही शांत जीवनामध्ये एका पडलेल्या ठिणगीमुळे हिंदु मुस्लिम संघर्ष उफाळतो आणि सारा गावच या संघर्षामध्ये होरपळून निघतो हे वास्तव चित्रित केले आहे. या दोन कादंब—या १९६० नंतरचे संघर्षाचे स्वरूप आणि समाजवास्तव अधिक समर्थपणे व्यक्त करतात. १९६० नंतरच्या काळामध्ये माणसामध्ये जसा संघर्ष निर्माण झाला तसाच आधुनिकीकरणाच्या प्रभावाने शहराचे महत्त्व वाढले, खेडी ओस पडू लागली. या वास्तवाचे भान मनोहर तल्हार यांच्या १९६५ साली प्रकाशित झालेल्या 'माणूस' या कादंबरीने आणून दिले. ग्रामीण माणसाचे माणूसपण आणि शहर यातील संघर्ष या कादंबरीने चित्रित केला आहे.

याच काळात प्रकाशित झालेल्या दोन महत्त्वपूर्ण कादंब—या म्हणजे रा.रं. बोराडे यांची 'पाचोळा' आणि आनंद यादव यांची 'गोतावळा' हया होत. आधुनिकीकरणाच्या प्रभावाने बदलत चाललेली खेडी आणि संपुष्टात येत असलेले ग्रामजीवन याचे सूक्ष्म चित्रण या कादंब—या करतात. बदलते ग्रामीण व्यवसाय आणि पारंपरिक व्यवसायांना येणारी ओहटी यामुळे ग्रामीण माणसाची होणारी फरफट गंगारामच्या रूपाने रा.रं.बोराडे चित्रित करतात तर ट्रॅक्टरच्या आगमनाने नारबाचे उद्ध्वस्त झालेले मानसविश्व गोतावळाचा विषय आहे. एकूनच ग्रामीण जीवनात आधुनिकीकरणमुळे झपाटयाने बदल होत असून पारंपरिक ग्रामीण जीवन बदलत चालल्याच्या प्रक्रियेचा आविष्कार म्हणजे या कादंब—या होत. १९७३ ला प्रकाशित झालेली 'गांधारी' ही ना.धो. महानोर यांची कादंबरी रजाकारांच्या अन्यायाचे चित्रण करते. याव्यतिरिक्त वि.ष.पारगावकरांची 'कालचक्र' (१९६७) आणि लक्ष्मीकांत तांबोळी यांची 'दूर गेलेले घर' या या काळातील उल्लेखनीय कादंब—या आहेत. एकूणच १९८० पर्यंतचा ग्रामीण कादंबरीचा प्रवास ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करणारा आणि ग्रामीण कादंबरीची लोकप्रियता वाढविणारा दिसतो. या काळातील कादंबरी लेखनाविषयी प्रसिद्ध ग्रामीण समीक्षक डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले लिहितात, "सरजामी परंपरा आणि आधुनिकता, यंत्रयुग आणि ग्रामीण जीवन, जात आणि धर्म यातील ताणतणाव या आणि यासारख्या द्वैतामधून झडणारा संघर्ष चित्रित करून या कालखंडातील लेखकांनी समकालीन वास्तव साक्षात केले आहे ही अतिषय महत्त्वाची गोष्ट आहे. भाषेच्या, निवेदनाच्या पातळीवर काही लेखकांनी प्रयोग केले. हे प्रयोगही वास्तवाकलनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले." ग्रामीण भागामध्ये होत असलेल्या बदलाचे प्रभावी चित्रण आणि वास्तवाच्या अधिक जवळ जाणे ही या काळातील कादंबरी लेखनाची वैशिष्ट्ये होत.

१९८० नंतर ग्रामीण कादंबरी अतिशय झपाट्याने बदललेली दिसते. याचे कारण १९६० च्या आसपास सुरू झालेली ग्रामीण जीवनाच्या बदलाच्या प्रक्रियेला आता अधिक वेग आला होता. पूर्वीचे ग्रामजीवन जवळपास संपुष्टात येताना दिसत होते आणि त्याची जागा नवीन जीवनशैलीने घेतलेली दिसते. १९८० नंतर ग्रामीण कादंबरीच्या आशय आणि अभिव्यक्तीमध्येही अमुलाग्र बदल झाला. विशेषतः मानवी जीवनावरील धर्माचे प्राबल्य आणि त्यातून निर्माण झालेली मानवी पडझड हा कादंबरीचा विषय बनला. धर्मांमुळे होणारे मानवाचे शोषण यावर ग्रामीण कादंबरीकारांनी शोधक भूमिकेतून भाष्य केले आणि त्यातून जनमत जागृतीचा प्रयत्न केलेला दिसतो. राजन गवस यांच्या 'चौडकं' (१९८५) व 'भंडार भोग' (१९८८) आणि उत्तम बंडू तुपे यांच्या 'झुलवा' (१९८६) व '७८ मैल' या कादंब—या यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. धर्माच्या नावाखाली व्यक्तीचे होणारे शोषण आणि यानिमित्ताने देवदासीच्या प्रथेचे वास्तव रूप लेखक चित्रित करू पाहताहेत. मानवी जीवनामध्ये धर्मांमुळे आणि प्रथा, परंपरा यामुळे आलेल्या दुःखाच्या मुळापर्यंत जाऊन त्यामागील कारणमीमांसा शोधण्याचे काम कादंबरीकार करतात. येथे ग्रामीण कादंबरी अधिक शोधक आणि चिकित्सक झालेली जाणवते. अशोक व्हटकर यांची 'बगाड' (१९८४) ही अशाच प्रथेचे वास्तव रूप मांडताना दिसते.

धर्माने निर्माण केलेल्या पारंपरिक प्रथा आणि परंपरांचा पूनर्विचार करायला लावणारे लेखन याकाळात झाले, त्याचप्रमाणे दलित—सवर्ण, दलित—बहुजन, दलित—दलित संघर्षाचे चित्रणही ग्रामीण कादंबरीतून सूक्ष्मपणे आलेले दिसते. राजन गवस यांची 'तनकट' ही कादंबरी असाच ग्रामीण जीवनातील दलित—सवर्ण संघर्ष चित्रित करते आणि परस्परांना समजून घेतल्याशिवाय हा संघर्ष संपणार नसल्याची जाणिवही करून देते. विजय शिरसट यांच्या 'कुस्ती' व 'काळगर्भ' या कादंब—या, अशोक व्हटकर यांची 'मेलेलं पाणी', नामदेव कांबळेची 'राघववेळ' या अशा संघर्षाचे वर्णन करणा—या आणि समस्येच्या मुळापर्यंत जाऊन त्यावर उपाय शोधणा—या महत्त्वपूर्ण कादंब—या होत. १९६० नंतरच्या काळामध्ये निर्माण झालेले नवनवीन प्रश्न ग्रामीण कादंबरीमधून आलेले दिसतात. पाण्यासारख्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नावर विश्वास पाटलांची 'पांगिरा' आणि रा.रं.बोराडे यांची 'चारापाणी' तसेच सदानंद देशमुखांची 'तहान' या कादंब—या प्रकाश टाकतात. त्रंबक असरडोहकर यांची 'काळी आई' विस्थापितांचा प्रश्न उपस्थित करते. रा.रं.बोराडे यांच्या 'आमदार सौभाग्यवती' आणि 'नामदार श्रीमती' ग्रामीण स्त्रीच्या राजकीय भविष्यावर भाष्य करतात. साहित्य चळवळ आणि राजकारणाचे चित्रण राजन गवस यांच्या 'कळप' व 'धिंगाना' मधून प्रभावीपणे चित्रित झाले आहे. बाबाराव मुसळे यांची 'हाल्या हाल्या

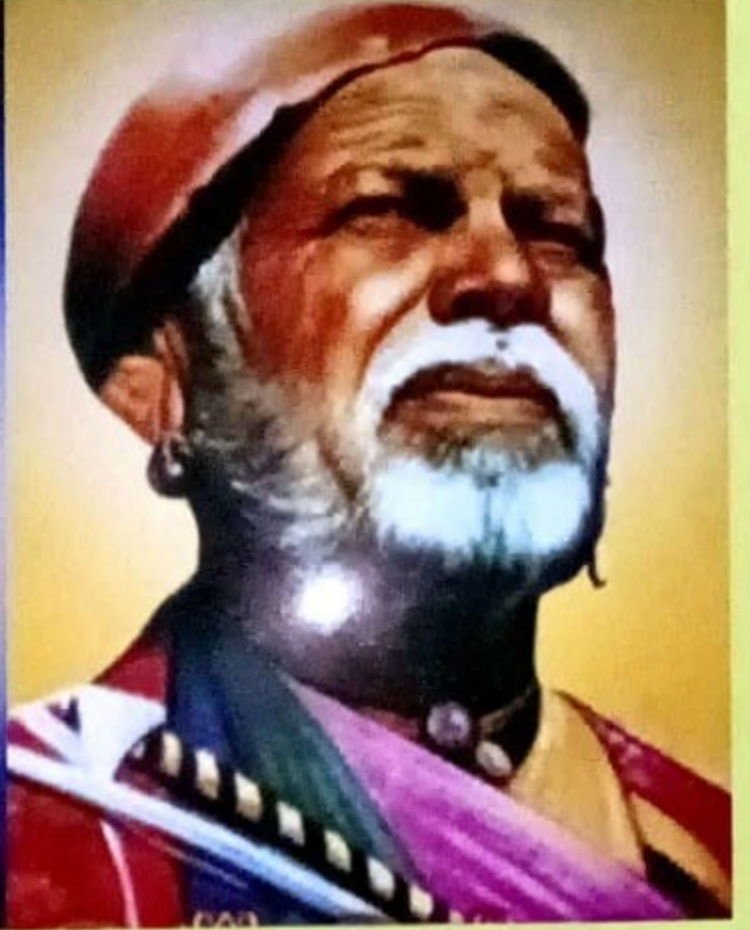
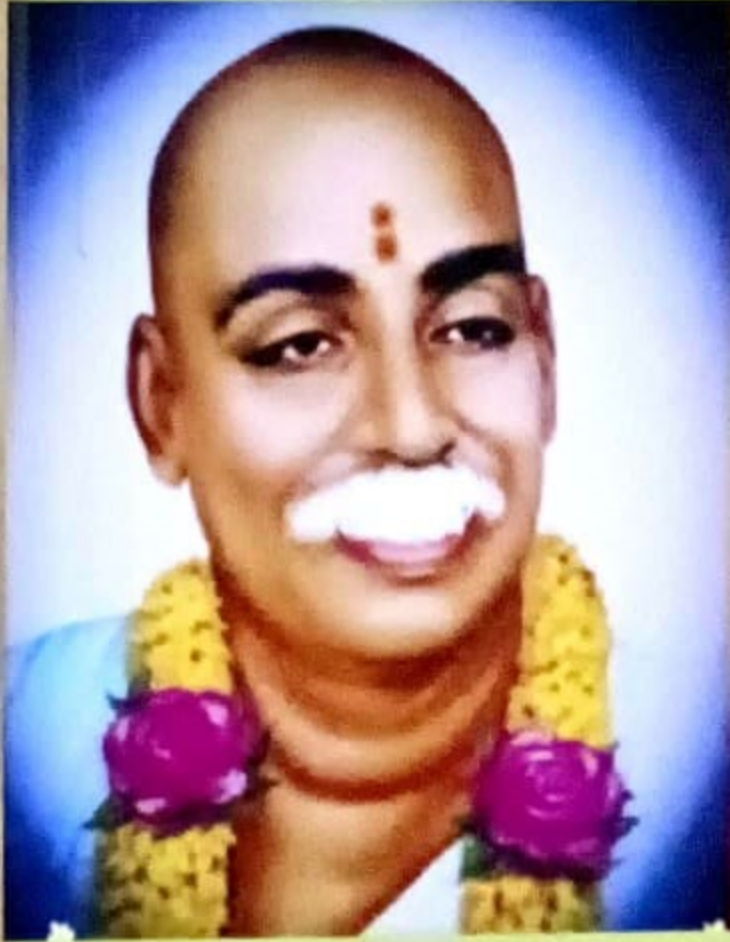
दूध दे' आणि रविंद्र घोभणे यांची 'कोंडी' सावकारी व्यवस्था व सरंजामशाहीवर भाष्य करतात. सदानंद देशमुख यांची आलिकडच्या काळात प्रकाशित झालेली 'बारोमास' कादंबरी ग्रामीण जीवनातील विविध समस्यांचे प्रभावी चित्रण करते. याव्यतिरिक्त अनेक सन्माननीय लेखकांनी ग्रामीण कादंबरीला समृद्ध आणि साहित्यप्रवाहाला सशक्त करण्याचे कार्य आपल्या लेखनाद्वारे केले आहे. विस्तारभयान्तव त्यांचा उल्लेख याठिकाणी करणे शक्य नाही पण त्याचे लेखनही ग्रामीण वास्तव रेखाटन करणारे आहे आणि मौल्यवानही आहे. अलिकडच्या काळातील 'सेज' सारखी प्रभावी कादंबरीही महत्त्वपूर्ण आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरूपाचा विचार करता ग्रामीण जीवनाच्या प्रवाहावरून ग्रामीण कादंबरी बदलत गेलेली दिसते. वास्तवाचे दर्शन घडवताना जीवनाच्या दिशा दाखविण्याचे कार्यही तिने केले आहे. प्रसंगी शोधकाची भूमिका स्वीकारून धर्मांचे अवडंबर बाजूला सारण्याचा सल्ला ती देते. मानव आणि मानवी जीवनातील ताणतणाव, प्रवृत्ती गुणदोषासह तिने चित्रित केल्या. ग्रामीण या विशेषणाचा स्वीकार करून जे जे ग्रामीण जीवनात घडत गेले, बदलत गेले त्याचा आविष्कार मराठी ग्रामीण कादंबरी करत गेली. पण आता तिच्यापुढील आव्हान अधिक सशक्त झाले आहे. २१ व्या शतकामध्ये जागतिकीकरणाच्या रेट्यात ग्रामीण विश्व उद्ध्वस्त होत आहे. ग्राम आणि शहर यांच्या सीमारेषा जवळपास एकरूप झाल्या आहेत. अशावेळी ग्रामीण या विशेषणाचा -हाम होतो की काय अशी शंका उपस्थित होत आहे. ग्रामीण साहित्याच्या मुळाशी असलेल्या ग्रामीण परीघाचे स्वरूप संपुष्टात येत आहे. हा बदल एवढा झपाट्याने होताना दिसतो की उद्या गाव कागदावर फक्त वाचायला आणि चित्रात बघायला मिळेल की काय अशी शंका येत आहे. अशा आधुनिक युगात ग्रामीण साहित्याची संकल्पना काय असेल आणि खेड्याच्या शहरीकरणामुळे नेमके कोणाचे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य हा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. त्यामुळे शहरी जीवनापेक्षा वेगळी जीवनव्यवस्था अशी ग्रामीण साहित्याची मूळ संकल्पनाच संपू पाहत आहे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्यासमोर जागतिकीकरण हे फार मोठे आव्हान बनून उभे आहे. उद्याचे ग्रामीण कादंबरीलेखन या प्रश्नाची चर्चा करणारे असावे असा आशावाद ग्रामीण साहित्याकडून ठेवण्याइतपत नक्कीच ते मौल्यवान आणि सशक्त आहे.

संदर्भ

१. यादव आनंद, मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती, पृष्ठ, ७८
२. मेश्राम केशव (संपा.), वाङ्मयीन प्रवृत्ती: तत्त्वशोध, पृष्ठ, ८१

समाजचिंतक
तुकडोजी महाराज व गाडगेबाबा

संपादक

डॉ. गजानन फुटाणे

प्रा. नरेश महाजन

समाजचिंतक तुकडोजी महाराज व
गाडगेबाबा

- डॉ. नरेश महाजन
डॉ गजानन फुटाणे ,
- प्रथम आवृत्ती – २८ सप्टेंबर , २०२१
- प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

- मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती
- अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती
- Price : 200/-

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आधुनिक विचार	डॉ.एम.ए.कव्हाळे	1
2	सामाजिक सुधारणेस्तव व्यक्त झालेले राष्ट्रसंत तुकडोजींचे राजकीय विचार	प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत	6
3	विदर्भरत्न राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	सौ. सुवर्णा नि. मुन्हेकर	12
4	वंदनीय राष्ट्रसंतांचे आर्थिक विचार	डॉ. अमोल स. राऊत	18
5	राष्ट्रसंत तुकडोजी : एक श्रेष्ठ समाजसुधारक	प्रा.डॉ. शिल्पा दिपक काकडे	22
6	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये—काळाची गरज	सौ. चैताली सराफ	26
7	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची राष्ट्रीय भूमिका	प्रा. डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	31
8	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे वेगळेपण	डॉ. गजानन लोंढे	38
9	राष्ट्रसंत तुकडोजी यांचे सामाजिक विचार	प्रा.डॉ. अनंत सूर्यभान सूर्यकार	48
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	डॉ. मीनाक्षी भोयर	54
11	तुकडोजी महाराजांचे विविधांगी विचार	कु.लीना गजाननराव नाथे	60
12	राष्ट्रसंत तुकडोजींचे प्रेरणादायी काव्य	प्रा. ज्योत्स्ना श्री. जोशी (पाटील)	66

संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आधुनिक विचार

डॉ.एम.ए.कव्हाळे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय,
माजलगाव जि.बीड

मोबाईल नं.७०२०८५०७९६, E-mail- ganesh.kvle@gmail.com

संत तुकडोजी महाराज यांनी 'ग्रामगीता' हा मौल्यवान ग्रंथ १९५५ मध्ये लिहून ग्रामजीवनाला आदर्श घालून दिला आहे. मराठी साहित्याच्या प्रवाहामध्ये साठोत्तरी प्रवाह निर्माण होण्याचा सुरवातीचा काळ आणि ग्रामगीतेचा निर्मिती काळ यात फारसा फरक नाही. त्यामुळे साठोत्तरी साहित्यातील ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीपूर्वी संत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामगीतेतील ग्रामसंबंधी विचार अतिशय मौल्यवान वाटतात. संत तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता' म्हणजे त्यांच्या मनामध्ये असलेली निखळ आणि नितळ ग्रामरचना होय. त्यामुळे 'ग्रामगीता' पारंपरिक विचाराची वाहक नसून तीमध्ये पारंपरिक विचारापाठीमागील आधुनिक विचारसरणी दिसते. "त्यांची ही ग्रामगीता त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे 'स्वानुभव संमत' आहे. त्यामुळे ती आपोआपच शास्त्र संमतही आहे. त्यांच्या विवेचनात वाचकांना संकूचितपणा आढळणार नाही अशी मला आशा आहे. भोळ्या कल्पनांना कोठेच वाव नाही. अगदी आधुनिक मन त्यात पहावयास सापडेल." ^१ असे संत विनोबा भावे यांचे ग्रामगीतेबद्दल मत असून ते अतिशय सूचक आहे. यामुळे 'ग्रामगीता' ही भारतीय व ग्रामीण परंपरेच्या मागील आधुनिकता चित्रित करते.

ग्रामगीतेचे एकूण ४१ अध्याय असून त्यातून आदर्श गावाची संकल्पना संत तुकडोजी महाराज व्यक्त करतात. या ग्रंथाची रचना प्रश्नोत्तर पद्धतीची असून पहिल्याच अध्यायामध्ये देवदर्शन याचे विवेचन आले आहे. देवाची संकल्पना मांडताना महाराजांचे विचार अगदी बुद्धीप्रामाण्यावादी दिसतात. देवाचे स्तोम माजविणारा याला ते नास्तिक म्हणतात,

'अंध दुबळा भाविकपणा ! तो कधीही न रुचे माझ्या मना !

संतदेवाची निश्क्रीय गर्जना ! करील तो अस्तिक नव्हे !!' ^२

तर देव म्हणजे सज्जन असून कोपणारा कधीच देव असू शकत नाही. देवाचा कोप म्हणजे पुजारी याने केलेली फसवणूक असते. याबद्दल ते लिहितात,

‘कोप करिती दुष्टावरी ! त्यातही उद्धार भावची अंतरी !

तेथे निरापराध्यास छळती जरी ! तरी त्या देव न म्हणावे !!^३

यावरून देवदेवतेसंबंधी ग्रामजीवनातील अंधश्रद्धेवर संत तुकडोजी महाराज प्रहार करतात. देवाप्रमाणेच खरा धर्म सांगताना धर्मातील जाचक रुढी, प्रथा, परंपरा यावर ते टिका करतात. स्वतःची प्रगती करत इतरांचीही प्रगत करण्याचे कार्य धर्माचे असते.

‘आपुली साधावी उन्नती ! सौख्य दयावे इतराप्रती !

या उददेशे जी जी संस्कृती ! धर्म म्हणावे तिजलागी !!^४

त्यामुळे धर्माच्या नावाखाली निर्माण झालेल्या वाईट प्रथा आणि विचार धर्मनिर्मित नसून ती स्वार्थी माणसांनी निर्माण केलेले आहेत. हे विचार बाजूला सारून नवविचाराच्या तेजाने गावाने आगेकूच करावयास हवी हे तत्त्व गामगीतेतून प्रकट होते.

पारंपरिक विचारसरणीने पुत्रप्राप्ती महत्त्वाची मानली आहे. जीवनाचा उद्धार होण्यासाठी पोटी पुत्र असावा अशी आमुची अनेक शास्त्रे सांगतात. पण याला कोणताही तात्वीक आणि वैचारिक आधार नसल्याचे तुकडोजी महाराज सांगतात,

‘पुत्र व्हावा कुलउद्दारी ! येरव्ही ती वांझची बरी !

ऐसेही बोलिले निर्धारी ! ग्रंथामाजी !!

यातुनि हाच निघे सार ! समाजधारणेसाठी संसार !

पुत्र नसताही होतो उद्धार ! प्रयत्नशील ग्रहस्थाचा !!^५

वर्ण आणि व्यवसाय हे कार्यावरून निर्माण झाले. ती त्याकाळातील समाजव्यवस्थेची गरज होती. पण नंतरच्या काळात या व्यवसायांना स्थिरता आली आणि काही लोकांनी आपल्या स्वार्थासाठी व्यवसायातून जाती निर्माण केल्या. जाती आणि वर्णव्यवस्थेच्या निर्मितीसंदर्भात ते म्हणतात,

‘परि हे तत्त्व राहिले मागे ! आसक्तीचे जडता धागे !

आपुला पुत्र शुद्रापरी वागे ! तरी त्या गणावे आपुल्यावर्णी !!

नजरेआड केले कर्मगुण ! जन्मावरुनी चालले वर्ण !

धंद्यावरुनी जाती भिन्न ! वाढल्या लोकी !!^६

ग्रामविकास हा ग्रामगीतेचा महत्त्वाचा गुण होय. ग्रामविकास साधण्यासाठी संत तुकडोजी महाराज महात्मा ज्योतिबा फुलेंचा आदर्श सांगतात तसेच ग्रामविकासासाठी उत्तम प्रचारकाचे महत्त्व सांगताना ते गौतम बुद्धाचा आदर्श मांडतात,

‘हाती न घेता तलवार ! बुद्ध राज्य करी जगावर !

त्यासी कारण एक प्रचार ! प्रभावशाली !!^७

समाजचिंतक तुकडोजी महाराज व गाडगेबाबा

प्रचाराबरोबरच गावाच्या विकासासाठी संघटन महत्वाचे असते. निवडणूकांमुळे गावामध्ये गट निर्माण होतात हे सत्य संत तुकडोजी महाराजांनी पूर्वीच जानले होते. आज आपणास त्याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येत आहे. त्यांच्या खालील ओळीवरून राजकारणातील गढूळलेपण त्यांनी किती लवकर समजून घेतले होते हे लक्षात येईल.

‘गावा होती निवडणुकी ! माणसे होती परस्परांत सांशकी !
 कितीतरी पक्षोपक्षानी दुःखी ! व्यवहारामाजी !!
 तैशीच येथे गती झाली ! कोणी जातीयतेची कास धरिली !
 कुचेश्टा करुनी प्रतिश्टा मिळविली ! वचने दिली हवी तैसी !!
 काहीकांनी मेजवानी दिली ! दारु पाजूनी मते घेतली !
 भोळी जनता फसवोनि आणिली ! मोटारीत घालोनिया !!
 ऐसा सर्व प्रकार केला ! गुंडगिरीने निवडून आला !

म्हणे संधी मिळाली सेवकाला ! सेवा करील सर्वाहुनी !!^८

आजची परिस्थिती यापेक्षा वेगळी नाही. यावर उपाय म्हणून त्यांनी ग्रामसंघटनाचा पर्याय सूचविला आहे. हे संघटन घडवून ग्रामरक्षणासाठी न्यायसेना उभारण्याची सूचना ते करतात. ही न्यायसेना उभारताना छत्रपती शिवाजी महाराजांचा आदर्श घ्यावा असे त्यांना वाटते. ग्रामरक्षणासाठी गावातील काही तरुणांना एकत्र करून ग्रामसंरक्षणाची जबाबदारी द्यावी असे त्यांना वाटते.

‘आपुले वारकरी भावीक ! तेचि वारकर्ते पाईक !
 करुनी दुश्टास लाविला धाक ! शिवाजीच जणु सर्वही !!
 तीच घेउन प्रेरणा ! गावी उभारावी न्यायसेना !

जेणे काही नुरे धिंगाणा ! गावी आपुल्या !!^९

गावाच्या विकासातील सर्वात बाधक बाब म्हणजे अस्वच्छता हे संत तुकडोजी महाराजांनी जाणले होते. त्यासाठी ते स्वच्छतेचा संदेश देतात. गावातील घाण, अतिक्रमण ग्रामविकासाला बाधक आहे त्यामुळेच अनेक रोगांची लागण होते. रोग देव किंवा देवीच्या कोपामुळे होत नसून गावातील अस्वच्छतेमुळे होतात हे त्यांनी सांगितले व ग्रामस्वच्छतेसाठी संत गाडगेबाबांचा आदर्श सांगितला. संत तुकडोजी महाराज गावातील परंपरा जपण्याचे सांगताना पारंपरिक विचार न सांगता त्यामागील आधुनिक वैज्ञानिक कारणमीमांसा सांगतात. गायीचे रक्षण करण्यापाठीमागेही गाय ही भारतासारख्या शेतीप्रधान देशाला धन पुरवणारी आहे. त्यामुळे शेती आणि गाय यांचा नैसर्गिक आणि बुद्धीप्रमाण्यवादी संबंध ते जोडतात. गायीच्या पोटांमध्ये सर्व देव असण्याचे कारण सांगताना ते लिहितात,

मुळाशी न जाता त्याचे विडंबन केल्यामुळे समाजजीवन आणि ग्रामजीवन गढूळले गेले आहे, गावाला एक साचलेपण आले आहे. अशा गावाला विकासाची दिशा दाखविणारी ग्रामगीता ही संजिवनी आहे. समता, बंधुता, मानवतावाद, बुद्धीप्रमाण्यवाद ही आधुनिक तत्त्वे घेवून ग्रामगीता वाचकांसमोर येते आणि पूर्णतः आधुनिक विचार मांडते. त्यामुळे ग्रामगीता म्हणजे परंपरेची चिकित्सा करून त्यामागील सत्य शोधणारी आधुनिक विचारसरणी आहे असे आपणास ठामपणे म्हणता येईल.

संदर्भ सूची :

१. संत श्री तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता, अ.भा.श्रीगुरुदेव सेवामंडळ, गुरुकुंज आश्रम, अमरावती, प्रस्तावना, पान—७
२. संत श्री तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता, अ.भा.श्रीगुरुदेव सेवामंडळ, गुरुकुंज आश्रम, अमरावती, अध्याय १ ला, अभंग—१०५ पान—८
३. तत्रैव, अध्याय १४ वा, अभंग—६ पान—१२५
४. तत्रैव, अध्याय २ वा, अभंग—५ पान—११
५. तत्रैव, अध्याय ३ वा, अभंग—७८,७९ पान—२५
६. तत्रैव, अध्याय ५ वा, अभंग—२३,२४ पान—४०
७. तत्रैव, अध्याय ८ वा, अभंग—४० पान—७०
८. तत्रैव, अध्याय १० वा, अभंग—२३,२४,२५,२६ पान—८९
९. तत्रैव, अध्याय ११ वा, अभंग—८९,९० पान—१०३
१०. तत्रैव, अध्याय १५ वा, अभंग—२१,२२,२३,२४ पान—१३६
११. तत्रैव, अध्याय २५ वा, अभंग—३३,३४ पान—२२९

हिंदी साहित्य : विमर्श के विविध आयाम

संपादक : प्रा. अनिता चिखलीकर

सहसंपादक : प्रा. डॉ. संतोष कोळेकर, प्रा. वर्षा पाटील

प्रकाशक ।

ज्ञानमंगल
प्रकाशन वितरण

मु. पो. वाघोली, ता. माळशिरस, जि. सोलापूर-४१३११२

मोबा. : ९८९०१८०२५४

E-mail : dnyanmangalprakashanvitaran@gmail.com

© प्रा. अनिता चिखलीकर

मुखपृष्ठ । गंगाधर दिवेकर

प्रथमावृत्ती । ३० जुलै, २०२१

मुद्रक । यश प्रिंटर्स, कोल्हापूर

मोबाईल : ९८९०३०८३९६

मूल्य । ₹ ३००/-

ISBN : 978-93-92538-20-9

६१	आधुनिक हिंदी साहित्य में थर्ड जेंडर विमर्श	कृष्णा कुमारी	१७६
६२	हिन्दी साहित्य में पर्यावरण एवं प्रकृति सौन्दर्य	डॉ. नीलम धारीवाल	१७९
६३	हिन्दी साहित्य में नारी विमर्श	उज्वला भोसले	१८२
६४	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श	डॉ. प्रभात रंजन	१८४
६५	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श	डॉ. इन्दु तिवारी	१८६
६६	हिंदी साहित्य में किन्नरों की मानवीय संवेदना	डॉ. गायत्री	१८९
६७	हिन्दी साहित्य में दलित विमर्श	डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील	१९२
६८	हिन्दी साहित्य जगत में दलित विमर्श और आदिवासी विमर्श का समन्वय	डॉ. मितेशकुमार पटेल	१९५
६९	हिंदी साहित्य में उत्तर आधुनिकता विमर्श	प्रा. सुभाष शं. इंदलकर	१९८
७०	हिंदी महिला साहित्यकारों के साहित्य में चित्रित नारी विमर्श .	सौ. रोहिणी गुरुलिंग खंदारे	२००
७१	दलित साहित्य की प्रारंभिक पृष्ठभूमि ; वर्तमान परिप्रेक्ष्य	प्रा.मानसी संभाजी शिरगांवकर	२०३
७२	दलित समाज के संदर्भ में दलित विमर्श	प्रा. डॉ. विजया ज. पिंजारी	२०५
७३	वसावा आदिवासियों की अर्थव्यवस्था	डॉ. दीनेशकुमार वसावा	२०७
७४	हिन्दी साहित्य : नारी विमर्श	हस्मिता पटेल	२०९
७५	हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श	प्रा. अविनाश वसंतराव पाटील	२१३
७६	हिन्दी साहित्य के आदिवासी विमर्श की अवधारणा	डॉ. साईनाथ ना. गणशेटवार	२१६
७७	हिंदी कहानियों में आदिवासी संघर्ष की लड़ाई	सुरेंद्र कुमार	२१८
७८	मालवा का भाषाई भूगोल : एक संक्षिप्त अध्ययन	डॉ. अशोक बैरागी 'एबी'	२२०
७९	'साहित्य और राजनीति'	डॉ नवीन कुमार	२२२
८०	कृषी व्यवस्था पर डॉ. आंबेडकर के विचार	प्रा. डॉ. उमाकांत सि. साळवकर	२२४
८१	आज की भारतीय नारी और समाज की प्रगती	कु. प्रणोती अनिल तवंदकर	२२७
८२	किन्नरों का इतिहास	स्वालेहा खातून	२२९
८३	नारी-विमर्श का इतिहास : भारतीय परिप्रेक्ष्य में	मेहराजबेगम सैय्यद	२३२
८४	नारी विमर्श के बहाने	प्रा. डॉ. बी. आर. नळे	२३५
८५	पर्यावरण विमर्श	डॉ. वेदप्रकाश	२३९
८६	पर्यावरण विमर्श	प्रा. डॉ. बालिका रा. कांबले	२४१
८७	दोहरा अभिशाप : दलित समाज की स्त्रियों के दोहरी जिंदगी का दस्तावेज	संजू शर्मा	२४३
८८	सुशिला टाकभौरे के 'दोहरा अभिशाप' में दलितों की वेदना	डॉ. के. सुमित्रा	२४५
८९	दलित विमर्श (विचारधारा) : सृजनात्मक हिंदी आत्मकथाएँ ...	डॉ. शेळके जितेंद्र प्रताप	२४७
९०	पद्मा सचदेव : व्यक्तित्व एवं कृतित्व	प्रा. डॉ. द्वारका गिटे	२५१
९१	शेखर जोशी की कहानियों में 'स्त्री' का चित्रित समस्याग्रस्त जीवन ..	डॉ. नयाज पाशा	२५४

नारी विमर्श के बहाने

प्रा. डॉ. बी. आर. नळे

हिंदी विभाग,

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

आज स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी विमर्श ने साहित्य, चर्चा संगोष्ठी और आन्दोलनों का वातावरण काफी हद तक प्रभावित किया है। इस कारण सभी ओर विमर्श को लेकर बहस होती नजर आ रही है। ऐसे समय सभी प्रकार के विमर्शों को समझे बिगर उसपर बहस करना तथा शामिल होना दिन में तारे तोड़ने के समान होगा। प्रस्तुत आलेख के माध्यम से स्त्री विमर्श के बहाने मन में उठे सवालों को लेकर चिंतन प्रस्तुत किया जा रहा है।

आज तक स्त्री विमर्श के बहाने महिला साहित्य को लेकर जितनी चर्चा एवं संगोष्ठीयों का आयोजन किया गया है, उनमें से अधिकतर चर्चा एवं संगोष्ठीयों ने स्त्री शोषण, उत्पीड़न एवं उसपर होनेवाली जादातियों को दोहरा-दोहराकर आस पास के वातावरण को प्रभावित करने का कार्य मात्र किया है। जो स्त्री विमर्श का उद्देश्य कदापि हो नहीं सकता। क्या स्त्री विमर्श का अर्थ केवल शोषण की परम्पराओं का आकलन करना मात्र है? क्या हम इसके माध्यम से स्त्री विमर्श की मूल चेतना तक पहुँच पाए हैं कि, आखिर वह क्या चाहती है? अगर पहुँच पाए हैं, तो उसकी उपलब्धियाँ क्या हैं? अगर नहीं तो क्यों? आखिर यह स्त्री विमर्श क्या है? इस पर गंभीर रूप से चिंतन मनन न हो पाने के कारण आज तक स्त्री विमर्श को न साहित्य स्पष्ट कर पाया है, न साहित्यकार, न आलोचक। रही आन्दोलनों की बात, वह तो इससे कोसों दूर है। इस कारण यह विमर्श वातावरण प्रभावित करने में सफल हो रहा है किन्तु सार्थक उपलब्धि पाने में बाँझ की तरह असफल दिखाई दे रहा है।

आज समाज में अपने आपको अबला मानकर चलनेवाली स्त्री एक तरफ है तो दूसरी तरफ समाज में बराबरी का योगदान देनेवाली स्त्री भी खड़ी है। एक तरफ संभावनाओं को तलाशते हुए अपने पौरोपर खड़ी होनेवाली स्त्री है, तो दूसरी तरफ स्वतंत्रता को स्वैराचार मानकर अधपतन की ओर जानेवाली स्त्री (कम संख्या में क्यों न हो, हम उसे नकार नहीं सकते।) भी है। एक तरफ गृहस्थी जीवन को संभालते हुए आगे बढ़नेवाली स्त्री है तो दूसरी तरफ स्त्री होने का नाजायज फायदा उठानेवाली स्त्री (कम संख्या में क्यों न हो, हम उसे नकार नहीं सकते।) भी है। एक तरफ जीवन संगीनी बनकर पुरुष को प्रेरणा देनेवाली स्त्री है तो दूसरी तरफ बात-बात पर आत्महत्या या छोड़कर जाने की धमकी देनेवाली भी स्त्री हमें देखने के लिए मिलती है। एक तरफ अभाव में भी उज्वल भविष्य के

हिंदी साहित्य : विमर्श के विविध आयाम । २३५

लिए संघर्षरत स्त्री है तो दूसरी तरफ सुविधाओं के लालच में आकर घर से भागनेवाली तथा पुरुषों के झांसें में उलझनेवाली स्त्री है। एक तरफ साहित्य के माध्यम से स्त्री को नया रूप, रंग, आत्मविश्वास और सपनों को जन्म देनेवाली स्त्री है तो दूसरी तरफ उन सभी को बाजार में बेचनेवाली स्त्री है। तब हमारे सामने प्रश्न उपस्थित होना चाहिए कि, स्त्री कितना स्वतंत्र होना चाहती है? किससे स्वतंत्र होना चाहती है? और क्यों? इन प्रश्नों के उत्तर भी आज तक नहीं मिल पा रहे हैं। क्या इसके उत्तर ढूँढे बिना स्त्री विमर्श की चर्चा पूरी हो सकती है?

वर्तमान में लिखा जा रहा सभी प्रकार का साहित्य न साहित्यकार को परिवर्तित एवं परिष्कारित कर सकता है, न सामाजिक क्रांति का वातावरण निर्माण कर सकता है। वह तो लोगों की हमदर्दी और तालियाँ ही प्राप्त कर सकता है। क्योंकि साहित्य की सारी शक्ति आन्दोलन, वाद और नारों के साथ मीडिया और मनोरंजन जगत ने नष्ट की है। इस कारण आज का साहित्य व्यर्थ में तर्क वितर्क लगानेवाले पुलिंदों में परिवर्तित हो रहा है। तर्क-वितर्क से पेट भरा जा सकता है, प्रतिष्ठा और पद प्राप्त किया जा सकता है। लेकिन परिवर्तन की उम्मीद नहीं रखी जा सकती। ऐसे में मुझे हंस पत्रिका के संपादक राजेंद्र यादव की कही बात याद आ रही है। उन्होंने वर्तमान साहित्य के संदर्भ में एक जगह लिखा था- पहले साहित्य समाज का दर्पण था, फिर समीक्षा व संवाद बना। आज वह जिरह बन रहा है। हिंदी के श्रेष्ठ लेखक शिवमंगल सिंह घुसुमनड आज के साहित्य पर प्रश्न उठाते हुए लिखते हैं- श्रावण और बादों के आधार पर लिखा गया साहित्य केवल वातावरण तैय्यार कर सकता है, जीवन मूल्यों की स्थापना कर नहीं सकता। सार्थक रचना वही है, जिसमें संवेदना की तीव्रता पाठक को भी उसी स्तर पर सर्वोदित कर सके।¹ क्या महिला लेखन इससे अलग हो पाया है? या नहीं? आज इस पर चिंतन करने की आवश्यकता है।

उपर्युक्त विचार के परिप्रेक्ष्य में महिला लेखन को अगर देखा जाय तो वह भी नारों और बादों के बीच घीरा हुआ हमें देखने के लिए मिलता है। इस कारण वह भी सार्थक उपलब्धियों से काफी दूर दिखाई देता है। सार्थक कृतित्व के लिए सर्वात्म समर्पण और उत्सर्गशीलता महिला लेखन में दिखाई नहीं देती। महिला लेखिकाएँ महिला प्रश्नों में भागीदार होने की अपेक्षा दर्शक बनकर लिखने में रूचि लेने लगी हैं। इसका कारण है कि, अधिकतर महिला लेखिकाएँ मध्यम वर्ग या उच्चवर्ग के खाते पिते घर से हैं। यह महिलाएँ प्रश्नों से झुझने की बजाय अपना शौक और प्रसिद्धि पाने की इच्छा से लिखने लगी हैं। उनके लेखन पर टिप्पणी करते हुए राजेंद्र यादव लिखते हैं- इधर हिंदी की अधिकांश लेखिकाएँ अच्छे मध्यमवर्गीय या उच्च मध्यमवर्गीय परिवारों से आयी हैं। दिल्ली में तो एक आधी कामकाजी महिला को छोड़कर प्रायः सभी खाते-पिते संपन्न घरों की हैं, जिनके पति या तो व्यावसायी हैं या अफसर... वही वर्ग है, जिनकी पत्नीयाँ सुंदर, सुरुचिपूर्ण-घरों को संभालती हैं, दिन में शॉपिंग, हेअर ड्रेसिंग, या किटी पार्टियों में जाती हैं, शाम को समारोहों, होटलों, क्लबों की शोभा बडाती हैं, बाबाओं और जोतिषियों के चक्कर काटती

18-19

ISBN- 978-93-83672-74-5

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे :
मानवतावादी विचारवंत

संपादक

डॉ. मनोहर सिरसाट
सौ. अनुप्रिता मोरे
स्वप्नील राजपंखे

ISBN : 978-93-83672-74-5

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-74-5

Editor

डॉ. मनोहर सिरसाट - Dr. Manohar Sirsat
सौ. अनुप्रिता मोरे - Amiprita More
स्वप्नील राजपंखे - Swapnil Rajpankhe

Publication

Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
www.rjournals.co.in, Email-hitechresearch11@gmail.com
Mob. No. 8149668999

Printing

R.R.Graphics, MIDC, Latur

First Edtion - 1st October 2018

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **Dr. Ramesh Landge**

अनुक्रमणिका

१.	अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील वास्तव प्रा. डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	९
२.	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय	१६
३.	आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजवास्तव प्रा. डॉ. अंजली टेंभुर्णीकर	२०
४.	आण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य साहित्य आणि चळवळ प्रा. डॉ. ढवळे सत्यनाराण शिवाजी	२५
५.	साहित्याचे प्रणेते व मानवमुक्तीचे पुरस्कर्ते : अण्णाभाऊ साठे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ	२७
६.	क्रांतीची ज्योत पेटवणारा मराठी साहित्यीक अण्णाभाऊ साठे प्रा. डॉ. खुशाल पांडूरंग वाघमारे	३०
७.	अण्णा भाऊ साठे का साहित्य सामाजिक समता के धरातल पर डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे	३३
८.	अण्णा भाऊ साठे : समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाचे पाईक प्रा.डॉ.डी.के.खोकले	४०
९.	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विचार भालेराव सुधाकर नारायण	४४
१०.	वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष डॉ.एम.ए.कवळे	४८
११.	अण्णाभाऊ साठे – व्यक्ती आणि जीवन प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस. , प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.	५३
१२.	अन्ना भाऊ साठे यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विचार मनोज कुमार तिवारी	५६
१३.	आण्णाभाऊ साठे : साहित्यीक महामेरु प्रा. आर. एस. लोहकरे	६०
१४.	आण्णाभाऊ साठेची स्त्री विषयक उदात्तता डॉ. मुंगी अ. आर.	६४
१५.	लोकशाहीर आण्णा भाऊ साठे यांच्या पोवाडयाचा चिकीत्सक अभ्यास श्रीमती रीना रामचंद्र कांबळे	६७

अण्णा भाऊ साठे का साहित्य सामाजिक समता के धरातल पर

डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे

हिंदी विभाग, सुंदरराव सोलंके महाविद्यालय, माजलगाव.

मराठी दलित साहित्य के पुरोध साहित्यकार 'अण्णा भाऊ साठे' का जीवन समय सन. १९२० से १९६९ ई. तक का रहा है। यह समय कई दृष्टियों से काफी ऊथल-पूथल का रहा है। जिनमें अंग्रेजों की गुलामी, जोरजबरदस्ती, अन्याय-अत्याचार, शोषण आदि से प्रेरित अस्थिरता, असुरक्षितता, दिशाहीनता और विषमता के वातावरण का प्रमुख रूप से समावेश होता है। जिसके खिलाफ देशवासियों के बीच बगावत, आन्दोलन और स्वाधिनता के नारे जोर पकड़ते एक ओर दिखाई देते हैं। तो दूसरी ओर श्रेष्ठत्व की कल्पना से विकसित वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था में विभाजित भारतीय समाज (संवर्ण को छोड़कर) का अज्ञान, अंधश्रद्धा, गरीबी, भूखमारी, बेकारी, छुआ-छूत, और गुलामी से मुक्त होने की छटपटाहट दिखाई देती है। अंग्रेजों के सामने केवल एक ही जाति थी, किन्तु हमारे देश में श्रेष्ठत्व की कल्पनाओं से उपजी हुई अनेक जातियों ने असंवर्ण लोगों का जीना मुश्किल कर दिया था। जिसकी वजह से देशवासियों का मुक्ति संघर्ष एक साथ दो धरातलों (अंग्रेजी हुकूमत और देश के संवर्ण लोगों के साथ) पर एक साथ चल रहा था। जिसके केंद्र में 'स्वातंत्र्य, सामाजिक समता और समानता' का भाव दिखाई देता था। अण्णा भाऊ साठे ने इस प्रकार की 'स्वातंत्र्य, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता' को स्थापित करने के लिए अपने जीवन और साहित्य के माध्यम से व्यापक जनान्दोलन खड़ा किया था। उनके सेवा, समर्पण, त्याग, निष्ठा, सामाजिक प्रतिबद्धता और सामाजिक सरोकार के कार्य को देखते हुए देश की सरकार तथा समाज ने उन्हें साहित्य सम्राट / लोकशाहीर / साहित्यरत्न तथा महाराष्ट्र के 'मैक्झिम गॉर्की' की उपाधियों से सम्मानित किया है।

अण्णा भाऊ साठे ने अपने जीवन काल में दोनों धरातलों (अंग्रेजी सत्ता और संवर्णों के द्वारा थोपी हुई व्यवस्था) पर संघर्ष किया है। जिसका मूल उद्देश मानव को सभी सभी प्रकार की गुलामी, शोषण, अन्याय, अत्याचार और विषमतापूर्ण वातावरण से मुक्ति दिलाते हुए उन सबको 'स्वातंत्र्य, समता और समानता' के धरातल पर लाने का रहा है। जो उनके समग्र जीवन और साहित्य के माध्यम से प्रतिबिंबित होता है। उन्होंने अपने जीवन और साहित्य साधना के उद्देश को रेखांकित करते हुए 'वैजंतया' नामक उपन्यास की भूमिका में लिखा है - "जो कलाकार लोगों को कद्र करता है, लोग भी उसी की कद्र करते हैं। इस बात को प्रथम सिखकर बाद में मैं लिखता हूँ।

मेरा अपने देश, देशवासी और उनके संघर्ष पर अटल विश्वास है। इस देश में सुख, समृद्धि और सभ्यता का संचार होना चाहिए... यहाँ पर समानता का विचरण होना चाहिए। यह महाराष्ट्र की भूमि नंदनवन बन जाने के सपने मुझे आने लगे है। उन मंगलमय सपनों को देख-देखकर मैं लिखता हूँ। केवल कल्पनाओं की कृत्रिम आँखों को लगाकर जीवन का सत्य दिखाई नहीं देता। उन सत्यों को हृदय के द्वारा प्राप्त करना पड़ता है। आँखों से तो सबकुछ दिखता है, किन्तु वह सब साहित्यकारों का कभी साथ नहीं दे सकता ... उल्टा वह धोका दे देता है। मेरा ऐसा दावा है कि, यह पृथ्वी शोषणाग के मस्तिष्क पर स्थिर न होकर दलित और मजदूरों के हाथों पर स्थिर है। उन शोषितों के जीवन को मैं प्रमाणिकता के साथ पूरी निष्ठा से चित्रित करनेवाला हूँ और कर रहा हूँ।^{०१} इस प्रकार अण्णा ने स्वानुभूति से उपजे हुए साहित्य के माध्यम से दलित, शोषित, पीड़ित और उपेक्षित लोगों की देश की आजादी, उन्नति और प्रगति में भूमिका को विपद करते हुए उनके साथ हो रहे विषमतापूर्ण व्यवहार की कटू आलोचना की है। उनके साहित्य के साथ 'संयुक्त महाराष्ट्र का अन्दोलन' और 'गोवा मुक्ति संग्राम' की भूमिका को देखने के बाद स्पष्ट हो जाता है कि, उनका समग्र जीवन और साहित्य मानव की स्वातंत्रता, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता से प्रेरित और संघर्षरत रहा है।

अण्णा भाऊ साठे का जीवन अंग्रेजों की गुलामी के बीच बीतता जा रहा था। उनकी जाति (मांग) को अंग्रेजों ने 'अपराधिक जाति' का घोषणापत्र दे दिया था। जिसकी वजह से अंग्रेजों की जोर-जबरदस्ती, जादाती और षडयंत्र को करीबी से देखने के साथ भोगना भी पडा। उनके द्वारा मानव जाति के साथ होनेवाला संवेदनहीनता, पाश्विकता और अमानवीयता का व्यवहार संवेदनशील अण्णा भाऊ के हृदय को कचोटकर दिमाग को झकझोर देता था। स्वयं अण्णा को एक बार डकैति के झूटे आरोप में बंदी बनाकर उनपर जानवरों जैसा अत्याचार किया था। उनके जैसा व्यवहार अन्य कैदी और उनकी बहु-बेटियों के साथ भी किया जा रहा था। उनको एक इन्सान के द्वारा दूसरे इन्सान के साथ हो रहे व्यवहारों से चीड निर्माण हो गई थी। जिसका जिक्र उन्होंने अपनी अनेक रचनाओं के माध्यम से किया है। उदाहरण के रूप में उनकी 'मला एकच वॉव द्या', 'जखम' और 'सुलतान' नामक कथा को इसके संदर्भ में देखा जा सकता है। जिसमें जेलर, पुलिस, जेल अस्पताल के डाक्टर, न्याय व्यवस्था, कानूनी दाँव-पेच का जिक्र अण्णा ने बार-बार किया है। जेल जीवन की भयावहता को प्रस्तुत करते हुए अण्णा ने अपनी कथा 'जखम' में लिखा है - "बिना भरोसे का डाक्टर आया नहीं था। उसके आने की भी कोई गॅरंटी नहीं थी। किन्तु उसका कंपाउंडर आ गया था। यह जीव तो डाक्टर से भी भयंकर था। वह पेशे से ही कंपाउंडर था। किन्तु डाक्टर की बीवी और उसकी संपत्ति को प्राप्त करने के चक्कर में अपने मालिक अर्थात् डाक्टर की ही हत्या की थी। उसको देखने पर 'भीक नको कुत्रा आवर' ऐसे कैदी

कहते थे।^{०२} एक प्रकार से कहें तो देश के युवकों को बंदी बनाकर सुविधाहीनता और अभावग्रस्तता के बीच भूखे-प्यासे रखने के साथ उनपर जोर-जबरदस्ती की जाती थी। उनकी सारी शक्ति को सोक ने का काम किया जाता था। अण्णा भाऊ ने उनकी कठोरता, दहशत, डरावणपण, षडयंत्र, दाँव-पेच और क्रूरता को साहित्य के माध्यम से लोगों के सामने रखते हुए अंग्रेजों की गुलामी और गुलामी की मानसिकता से मुक्ति पाने का संघर्ष लोगों के दिल और दिमाग में निर्माण किया था। उनका यह मुक्ति संघर्ष स्वातंत्र्य, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता को लेकर ही था। जिसका फायदा आगे चलकर देश की आजादी में हमें हुआ है।

अंग्रेज भारत में हो रहे आंदोलनों में युवकों की शक्ति, सामर्थ्य और भूमिका को देख रहे थे। उनपर काबू पाने के लिए तथा उनमें डर, भय और आतंक का माहौल निर्माण करने के लिए युवकों को जबरदस्ती से पकड़कर जेल में ठूसने लगे थे। इतना ही नहीं तो झूठे आरोप लगाकर उनको (साठ - सत्तर साल के लिए) कारावास में भेजने लगे थे। जिसमें युवकों का भविष्य बर्बाद होता जा रहा था। अण्णा ने युवकों की बर्बाद होती जिंदगी और उनके परिवार को बहुत करीबी से देखा था। जिसका जिक्र अण्णा ने अपनी कथा 'जखम' में किया है। कथा के नायक को जब सत्तर साल का कारावास हो जाता है, तब वह अपने जीवन की त्रासदी को प्रस्तुत करते हुए अण्णा से कहता है - "किन्तु नियति ने मुझे जिंदा रखा, मेरे जिंदा रहने से क्या फायदा? मैं घर जाकर क्या करूँगा? आज मेरी उम्र तीस है। उनमें चालीस मिलाने पर कूल सत्तर हो जाती है। मान लीजिए उनमें से दस साल माफ भी हुए तो भी साठ साल रहते हैं। उसके पूरे होने के बाद मैं गर्दन हिलाते हुए घर जाऊँगा। फिर मैं कौनसे सुखों को प्राप्त कर पाऊँगा? क्या करूँगा? वह मेरी पत्नी क्या करेगी? वह कैसे दिन काटेगी?"^{०३} ऐसे कथा नायक की तरह देश के हजारों युवक कई सवालियों से त्रस्त जेल में सजा काटते हुए देश की आजादी का इंतजार कर रहे थे। अण्णा को उनकी पीड़ा देखी नहीं जा रही थी। इस कारण उन्होंने आजादी के आंदोलनों को तीव्र करके स्वातंत्र्य सेनानी और निरापराध जीवों की मुक्ति को जीवन और साहित्य का उद्देश बनाया था। 'मानव मुक्ति' और 'देश की आजादी' की मूल प्रेरणा इस प्रकार की विषमतावादी तत्वों के बीच पल्लवित होकर विकसित हुई थी। वहीं से प्रेरणा पाकर उन्होंने अपने जीवन को लोगों की मुक्ति के लिए समर्पित किया था।

इसी दौरान उनका संपर्क स्वातंत्र्य सेनानी, देशभक्त और तत्त्वज्ञ के साथ आ गया। जिनमें भूपेंद्रनाथ मुकजी, श्री. जायवंत, चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, बर्डे गुरुजी, क्रांतिसिंह नाना पाटिल आदि का नाम प्रमुख रूप से लिया जा सकता है। यहीं से अण्णा भाऊ साठों के मन में 'साम्यवाद' के प्रति अस्था, श्रद्धा और विश्वास का भाव निर्माण होने लगा था। उसकी स्थापना के लिए उन्होंने केवल अंग्रेजों की हुकूमत और उनके द्वारा निर्मित विषमतापूर्ण व्यवहारों से देशवासियों की

मुक्ति की शपथ नहीं ली थी, तो उन्होंने मानव जीवन को अधपतन की ओर ले जानेवाली गुलामी की मानसिकता और विषमताओं की धाराओं को नेस्तनाबूद करने की शपथ ली थी। इस कारण उन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से एक ओर तत्कालीन समय में गाँव तथा गाँव के बाहर जानवरों के जैसा जीवन जीनेवाले लोगों की मूक वेदना, त्रास और करून क्रंदन को अपने साहित्य में स्थान देकर तीव्र बनाया तो दूसरी ओर उनमें स्वाभिमाण, आत्मसम्माण, समता और समानता के तत्वों का बीजारोपन करते हुए उसकी प्रप्ति के लिए संघर्ष की अपील करना शुरू किया। तो तीसरी ओर संवर्ण के सामने उनका जीवन संघर्ष, अज्ञान, अंधश्रद्धा, बीमारी, भूखमारी, भूमिहिनता, संशय और संभ्रम की अवस्थाओं के बीच डर, दहशत, अस्थिरता और असुक्षितता में जीवन जीनेवाले लोगों के प्रति इन्सानियत के व्यवहार की अपील की है। इसके साथ मानवी जीवन, संस्कार, संस्कृति और सभ्यता में सुधार की उम्मीद की है। विदेशी शासक और देशी समाज व्यवस्था की कठोरता, दहशत, भेसूरता, क्रूरता को उनकी 'तरस', 'भोमक्या', 'सुलतान', 'क्रोय' नामक कथा तथा 'माकडीचा माळ', 'रानबोका' और 'आग' नामक उपन्यास में देखा जा सकता है। जिसके अंतर्गत अण्णा भाउ ने दलित, पीडित, शोषित और उपेक्षित लोगों के मन में उठनेवाले सवाल को उठाते हुए न्याय की उम्मीद की है। जिनमें दलित, पीडित, शोषित और उपेक्षित लोगों ने जीना चाहिए या मरना चाहिए? उन्हें जीना हो तो कैसे जीना चाहिए? उन्हें मरना हो तो कैसे मरना चाहिए? उनके लिए जीना सरल होगा या मरना? इस दुनिया को उनकी जरूरत है क्या? क्या दुनिया को नहीं लगता कि, उन्होंने मर जाना चाहिए? जैसे गंभीर सवालों को उठाते हुए श्रेष्ठत्व की कल्पना से निर्मित वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था की जड़ों को हिला दिया था।

तत्कालीन समय में बेकारी की फेलती आग और उसमें कुर्बानी देनेवाले देशी युवकों को देखकर अण्णा का हृदय सुन्न हो जाता था। बेकारी और भूखमारी से बेकावू लोग आपस में लडते, विद्रोह करते हुए अपने ही सुंदर जीवन को स्वाह करने लगे थे। ऐसे अपने ही जीवन को स्वाह करनेवाले लोगों (घुमंतू जनजातियों) के जीवन की वास्तविकता और भयावहता को उनके प्रसिद्ध उपन्यास 'माकडीचा माळ' में देखा जा सकता है। तत्काली श्रेष्ठत्व की समाज व्यवस्था और उसके बीच उपेक्षितों की स्थिति और गति को देखने-समझने के लिए इस उपन्यास को आवश्यक पढ़ना चाहिए। कथा में 'पान्या' और 'यंक्या' के बीच हुई हातापाई को लेकर गाँव का पाटिल उन्हें समझाते हुए कहता है - "यह देखो आप लोगों को जो करना है वह करो, लेकिन आपस में एक-दूसरों के खून मत करना। तुम जैसे गरीब आदमी ने सीधे रहना चाहिए। लडाई-झगडा करो मत। और एक-दूसरे के सीर मत फोडो। तुम लोग एक-दूसरों की जान ले लोगे और मेरी मुसिबत बढ़ाओगे।"^{०४} इस कथन से उनके अंतर्गत कलहों को पुष्टि हो जाती है। अंत में अंतर्गत कलहों का फायदा गाँव के पाटिल, पटवारी और मुखिया ही लेते हैं। अंतर्गत कलह की वजह से इन लोगों

को असली शत्रु की पहचान हो नहीं पा रही थी। अण्णा ने अपने जीवन और साहित्य के माध्यम से असली शत्रु से दो हाथ किए हैं।

अण्णा ने अपने जीवनकाल में देखा था कि, अपने आपको भारतीय जीवन, संस्कार, संस्कृति और सभ्यता की धरोहर समझनेवाला संवर्ण श्रेष्ठतन्त्र की समाज व्यवस्था में ही उसके (असंवर्ण) उद्धार के पग-चिन्ह ढूँढ़ने का व्यर्थ प्रयास करने लगा था। अण्णा ने अपने साहित्य के माध्यम से ऐसे बुरखे की आड़ में प्रतिष्ठा का जीवन जीनेवाले समाज का कठोर यथार्थ लोगों के समने रखते हुए उनसे (संवर्ण) मुधार की उम्मीद की है। अण्णा भाऊ 'भोमक्या' नामक कथा नायक के माध्यम से समाज का कठोर यथार्थ बताते हुए लिखते हैं - "कपड़े को मांगकर शरीर पर पहनेंगे तो खाने के लिए रोटी मिलेगी नहीं; और रोटी को पाना है तो कपड़े चलेंगे नहीं। हमें दोनों में किसी एक को चुनना चाहिए। दोनों का हम उपभोग नहीं ले सकते। क्योंकि हम भोकमंगे हैं। अगर हम इन्सान की तरह इन्सान होते तो हमें पक्का काम मिल जाता। किन्तु हम इन्सान नहीं हैं, इसलिए हमें काम नहीं है, और काम नहीं है इसलिए रोटी नहीं है, और रोटी नहीं है इसलिए हम भोक मांगते हैं, और भोक मांगनी है तो कपड़े किसलिए चाहिए? भिकमंगे क्या कपड़े पहनते हैं? फिर उसे भोक कौन देगा? उसने नंगा ही रहना चाहिए।"^{०५} इससे भारतीय समाज व्यवस्था की मानसिकता स्पष्ट हो जाती है। इस प्रकार की भारतीय गुलामगोरी की मानसिकता और दरोड़ता की उपज के रूप में 'भोमक्या' की तरह अण्णा भाऊ साठे के साहित्य में अनेक पात्र आए हैं। जो अपने विचारों को दूसरों के विचारों के साथ बांधकर रखने से हानेवाली दुर्दशा को चीख-चीखकर बयान करते हैं।

अण्णा डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर के विचारों से काफी प्रभावित थे। डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर हमेशा कहते थे - "माक्सवाद रोटी का प्रश्न हल कर सकता है किन्तु इन्सान के रूप में जीवन जीने का प्रश्न बाकी रहता ही है, और मुझे रोटी से भी जादा ईज्जत और स्वाभिमान प्यारा है।"^{०६} अण्णा इस प्रकार के विचारों से प्रभावित होकर जीवन और साहित्य के माध्यम से उपेक्षितों को ईज्जत, स्वाभिमान और सम्मान दिलाने के लिए संघर्ष करते रहे। उन्हें देश की आजादी से काफी उम्मीद थी। लेकिन आजादी के दिनों में देश की राजनीति उच्चवर्ण और वर्ग के हाथों में एकाकार होती देखकर अण्णा का आजादी से मोहभंग होने लगा था। उन्हें पक्का यकिन हो गया था कि, इस प्रकार की आजादी से शोषित, पीड़ित, दलित और उपेक्षित लोगों का कल्याण होनेवाला नहीं है। इस कारण उन्होंने आजादी के दूसरे ही दिन मुंबई में २० हजार मजदूरों को लेकर मोर्चा निकाला था। उस मोर्चे की घोषणा थी - 'यह आजादी झूठी है, देश की जनता भूखी है।' लेकिन उनके कंठ की पुकार आगे चलकर स्वार्थ की राजनीति में विलीन होती गई। समय के साथ नए शिरे से उबरती अर्थकेंद्रीत व्यवस्था, उद्योग-व्यापार, बदलते सामाजिक-

राजनीक मूल्य, शिक्षा का नीजीकरण, दसवीं तक पास की हमी, सेज (Specil Economic Zone) के माध्यम से विदेशी कंपनियों का आक्रमण और उसके माध्यम से निर्माण होनेवाली बूनियादी आवश्यकताओं की समस्याएँ बढ़ने लगी है। जिसकी वजह से सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक विषमता कम होने की बजाय बढ़ती नजर आने लगी है। विकास के नाम पर भकास होती मानवीयता, पृथ्वी और उसपर विचरण करनेवाले जीवों के बारे में कोई भी चिंतन और मंथन करता दिखाई नहीं दे रहा है। जिसकी वजह से 'स्वातंत्र्य, सामाजिक समता और समानता' का सपना टूटकर बिखेरता नजर आने लगा है।

कूल मिलाकर हम कह सकते है कि, स्थापित साहित्यकार और साहित्य, प्रकाशकों के षडयंत्रों के बीच अण्णा भाऊ साठे के जीवन और साहित्य में व्यपक सहानुभवों की अभिव्यक्ति हुई है। व्यापक समाज के प्रति उनके मन में प्रेम भावना ही है, जो उनके साहित्य को जाति-धर्म की बेडियों से मुक्त करते हुए विश्वमानव के कल्याण से जोड देती है। हमें उनके साहित्य में स्वातंत्र्य, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता को स्थापित करनेवाले मूल्यों के प्रति निष्ठा, अस्था और दृढ विश्वास दिखाई देता है। साथ ही घुमंतू जनजातियों के बीच जीवन जीनेवाले लोगों में नयी शक्ति, सामर्थ्य और नया विश्वास भी निर्माण करता है। उनमें सपने जगाकर उसको स्वाभिमान, आत्मसम्मान, साहस और संघर्ष के माध्यम से पूरा करने के नैतिक रास्तों को भी प्रस्तुत करता है। उनका साहित्य मानवमुक्ति, उसका स्वातंत्र्य और साम्यवादी सामाजिक संरचना पर बार-बार जोर देता नजर आता है। इतना ही नहीं तो देश तथा देशवासियों के प्रति भक्ति, श्रद्धा और अस्था का भाव ही उनकी प्रमाणिकता, नैतिकता, उदारता और सम्वेदना से हमें जोडकर परिवर्तन के लिए प्रेरित करता है। वर्तमान में फैली विषमता और विरोधाभासों को उनके साहित्य से प्रेरणा लेकर ही हल किया जा सकता है। ऐसे महान साहित्यकार का साहित्य स्थापित साहित्यकारों से भिन्न दलित, शोषित, पीडीत और उपेक्षित समाज की अस्मितता के लिए संघर्षरत होने के कारण वर्तमान समय में उसकी आवश्यकता ही नहीं तो हमारी अनिवार्यता बन गई है।

संदर्भ-ग्रंथ:-

०१. आशिष देशपांडे, तुकाराम भाउराव साठे (अण्णा भाउ साठे) मराठी माहिती, भाषण, सुत्रसंचलन - http://sutrsanchalan.blogspotl.com/p/blog-page_२७.html. संपादन दिनांक ०८/०८/२०१८.
०२. अण्णा भाउ साठे, जखम, गजाआड (कथासंग्रह), प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले, सुरेश एजन्सी, शुक्रवार पेठ पुणे, चौथी आवृत्ती, अगस्त - २००३, पृ.क्र. ४३.
०३. अण्णा भाउ साठे, जखम, गजाआड (कथासंग्रह), प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले, सुरेश एजन्सी, शुक्रवार पेठ पुणे,